

MIĘDZYNARODOWY PRZEGLĄD
KATECHETYCZNO-PEDAGOGICZNORELIGIJNY
INTERNATIONALE
RELIGIONSPÄDAGOGISCH-KATECHETISCHE
RUNDSCHAU

VI (2005) 1

ISSN 1643-2444

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie – Wydział Teologii
Hochschule Vechta – Institut für Katholische Theologie,
Lehrstuhl für Praktische Theologie: Religionspädagogik
und Pastoraltheologie

Universität Wien – Katholisch-Theologische Fakultät,
Institut für Religionspädagogik und Katechetik

**K
E
R
Y
K
S**

KERYKS

MIĘDZYNARODOWY PRZEGLĄD KATECHETYCZNO-PEDAGOGICZNO-RELIGIJNY
INTERNATIONALE RELIGIONSPÄDAGOGISCH-KATECHETISCHE RUNDSCHAU

VI (2005)1

ISSN 1643-2444

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie – Wydział Teologii
Hochschule Wechta – Institut für Katholische Theologie,
Lehrstuhl für Praktische Theologie Religionspädagogik und Pastoraltheologie
Universität in Wien – Katholisch-Theologische Fakultät,
Institut für Religionspädagogik und Katechetik

Komitet Redakcyjny

Ks. prof. dr hab. Cyprian Rogowski (Redaktor Naczelny)
Zur Abgunst 12, D-34388 Trendelburg, e-mail: cyprian.rogowski@t-online.de
cyprian.rogowski@uwm.edu.pl

Prof. dr Martin Jäggle (Zastępca Redaktora Naczelnego)

Prof. dr hab. Egon Spiegel (Sekretarz Redakcji)

Ks. prof. dr hab. Stanisław Bielecki

Ks. prof. dr hab. Janusz Mariański

Rubryka

Nowe inspiracje w naukach o wychowaniu

Redakcja: Prof. dr hab. Bogusław Śliwerski

Prof. dr hab. Annette Miriam Stroß

Recenzenci numeru

Prof. dr hab. Mariusz Zemło, Prof. dr hab. Ralph Sauer

Recenzenci artykułów

Ks. prof. dr hab. Janusz Mariański, Ks. prof. dr hab. Stanisław Bielecki

Ks. prof. dr hab. Władysław Nowak, Ks. prof. dr hab. Krzysztof Konecki

Prof. dr hab. Franz-Josef Baumer, Prof. dr hab. Stephanie Klein

Prof. dr hab. Egon Spiegel, Prof. dr hab. Ulrike Greiner

Redaktionsausschuss

Prof. Dr habil. Cyprian Rogowski (Hauptschriftleiter)

Zur Abgunst 12, D-34388 Trendelburg, e-mail: cyprian.rogowski@t-online.de
cyprian.rogowski@uwm.edu.pl

Prof. Dr Martin Jäggle (Stellvertreter)

Prof. Dr habil. Egon Spiegel (Sekretär der Redaktion)

Prof. Dr habil. Stanisław Bielecki

Prof. Dr habil. Janusz Mariański

Rubrik

Impulse aus der Erziehungswissenschaft

Redaktion: Prof. Dr habil. Bogusław Śliwerski

Prof. Dr habil. Annette Miriam Stroß

Rezensenten der gesamten Nummer

Prof. Dr habil. Mariusz Zemło, Prof. Dr habil. Ralph Sauer

Rezensenten der Beiträge

Prof. Dr habil. Janusz Mariański, Prof. Dr habil. Stanisław Bielecki,

Prof. Dr habil. Władysław Nowak, Prof. Dr habil. Krzysztof Konecki,

Prof. Dr habil. Franz-Josef Baumer, Prof. Dr habil. Stephanie Klein,

Prof. Dr habil. Egon Spiegel, Prof. Dr habil. Ulrike Greiner

Opracowanie redakcyjne / Redaktion der Texte

Danuta Jamiólkowska

Tłumaczenie tekstów / Übersetzung der Texte

Herbert Ulrich

Projekt okładki / Umschlagentwurf

Maria Fafińska

Skład komputerowy / Computersatz

Wydawnictwo UWM Olsztyn

Adres Redakcji / Redaktionsadresse

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Teologii

ul. Stanisława Kardynała Hozjusza 15, 11-041 Olsztyn

tel./fax (0-89) 523 89 46

e-mail: cyprian.rogowski@uwm.edu.pl

© Copyright by Wydawnictwo UWM • Olsztyn 2005

Wydawnictwo UWM

ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn

tel. (0-89) 523 36 61, fax (0-89) 523 34 38

www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/

e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład 400 egz.

Ark. wyd. 21,7; ark. druk. 18,3

Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 674

Egon Spiegel

**Indukcyjne mówienie o Bogu.
Zarys korelacyjnej dydaktyki symbolicznej**

**Induktive Gott-Rede.
Skizze einer korrelativen Symboldidaktik**

Nic już dzisiaj nie jest oczywiste. Wszystko musi być kwestionowane i krytycznie weryfikowane pod względem zawartości egzystencjalnej. Wszelkie dedukcyjne mówienie o Bogu wzgl. wiarę w Boga podejrzewa się o bycie ideologią. W napięciu między niezliczonymi ofertami konkurującymi ze sobą interpretacji sensu życia, mają dziś szansę zostać potraktowane poważnie już tylko takie, które dobrowolnie podporządkowują się wymogom wytłumaczalności i komunikatywności i z tego powodu stawiają na wywodzenie i wytłumaczenie. Wszelka teologia, która w tych warunkach chce brać udział w dyskursie interdyscyplinarnym i zaferować swoją rozumianą diakonijnie interpretację świata, powinna mieć zakorzenienie indukcyjne (a więc w odniesieniu do teologii „oddolnej”). Pod względem pedagogiki religii teologia praktyczna poszukuje rozwiązania problemu na drodze elaboracji oraz powiązania dydaktyki symbolicznej z korelacyjną. W celu ich wyjaśnienia oraz związanych z nimi szans chcemy (1.) sformułować pedagogicznoreligijne oczekiwania wobec dydaktyki symbolicznej i korelacyjnej, (2.) teologicznie uzasadnić uprawnienie i potrzebę indukcyjnego mówienia o Bogu, (3. i 4.) naświetlić korelacyjną dydaktykę symboliczną (jako dydaktykę wiążącą dydaktykę symboliczną z dydaktyką korelacyjną) pod względem jej części dydaktyczno

Nichts ist heute mehr selbstverständlich. Alles will hinterfragt und auf seinen existentiellen Gehalt hin kritisch überprüft werden. Jedes deduktive Reden von Gott bzw. Glauben an Gott setzt sich dem Ideologieverdacht aus. Im Spannungsfeld unzähliger Angebote konkurrierender Lebensdeutungen haben heute nur noch jene eine Chance, sich ins Gespräch zu bringen, die sich bereitwillig den Anforderungen der Plausibilität und Kommunikabilität unterwerfen und deshalb auf Herleitung und Erklärung setzen. Eine Theologie, die unter diesen Voraussetzungen im interdisziplinären Diskurs mitmischen und ihre diakonisch verstandene Weltdeutung offerieren will, ist gut beraten, sich induktiv – aufstiegstheologisch – zu verankern. Religionspädagogisch sucht die Praktische Theologie eine Problemlösung auf dem Weg der Elaborierung sowie Verbindung von *Symbol-* und *Korrelationsdidaktik*. Um diese und die mit ihnen verbundenen Chancen im Folgenden zu erläutern, sollen (1.) die religionspädagogischen Erwartungen an eine Symbol- und Korrelationsdidaktik formuliert, (2.) die Berechtigung und Notwendigkeit einer induktiven Gott-Rede theologisch begründet, (3. u. 4.) die korrelative Symboldidaktik (als eine sowohl die Symboldidaktik als auch die Korrelationsdidaktik verbindende Didaktik) hinsichtlich ihres symboldidaktischen sowie hinsichtlich

symbolicznej jak również części korelacyjno dydaktycznej (5) opisać różne szandarowe modele przedstawiania korelacji, (6) wyjaśnić korelację w odniesieniu do modelu matematycznego i (7) wykazać pola korelacji akcentowanej na teologię relacji korelacyjnej dydaktyki symbolicznej

ihres korrelationsdidaktischen Anteils beleuchtet, (5) verschiedene plakative Darstellungsmodelle der Korrelation beschrieben, (6) Korrelation im Rückgriff auf ein mathematisches Modell erläutert und (7) Korrelationsfelder einer beziehungstheologisch akzentuierten Korrelativen Symboldidaktik aufgezeigt werden

1 Korelacyjna dydaktyka symboliczna jako szansa dla pedagogiki religii

Wszelkie wzorce wyjaśniania świata i opowiadania go podlegają ciągłym zmianom. Żaden model życia nie może rościć dla siebie pozostawania ponad wszelką krytyką. Jako pomoc w radzeniu sobie z życiem (temu losowi podlegają również pedagogiczno religijne koncepcje dydaktyczne). Dlatego dydaktyka kerygmaticzna (oparta o recepcję katechizmu) musiała ustąpić miejsca dydaktyce hermeneutycznej (faworyzującej naukową egzegezę tekstów biblijnych), a ta z kolei zrobiła miejsce dla dydaktyki zorientowanej na uczniów (stawiającej w centrum nauczania problemy życia codziennego)¹. Następujące po nich dydaktyka symboliczna i korelacyjna² (odnosząca się do doświadczenia) od samego początku z różnych stron była oceniana krytycznie. Ponieważ większość jej przedstawicieli pod względem koncepcyjnym nie dawała pierwszeństwa doświadczeniu biblijnemu przed doświadczeniem bieżącym, lecz zasadniczo oceniali obie jak równowazne i równoważnościowe i tylko na tej podstawie uważali je za zdolne do korelowania, te koncepcje dydaktyczne od samego początku ściągały na siebie krytykę kościelnego magisterium nauczania oraz niektórych teologów-specjalistów³. Są one obecnie kwestionowane również przez tych, którzy kiedyś byli ich zaangażowanymi zwolennikami, ponieważ nie tylko od swojego podejścia systematycznego, lecz również pod kątem ich praktycznej realizacji uchodzą one za zbyt wymagające.

1. Korrelative Symboldidaktik – eine religionspädagogische Chance

Alle Welterschließungs- und Weltbewältigungsmuster unterliegen dem steten Wandel. Kein Lebensmodell kann für sich beanspruchen, einer jeden Kritik enthoben zu sein. Als Hilfen zur Lebensbewältigung unterliegen auch religionspädagogische Didaktikkonzeptionen diesem Schicksal. So wurde die *kerygmatische* (der Katechismusrezeption verpflichtete) Didaktik von der *hermeneutischen* (die wissenschaftlich fundierte Auslegung biblischer Texte favorisierenden) Didaktik und diese von der *schüler(innen)orientierten* (Alltagsprobleme in den Mittelpunkt des Unterrichts stellenden) *Didaktik* abgelöst¹. Die daran anschließende (erfahrungsbezogene) *Symbol- und Korrelationsdidaktik*² wurde von Anfang an von verschiedenen Seiten kritisch beurteilt. Weil die meisten ihrer Vertreter/-innen der *biblischen Erfahrung* konzeptionell keinen Vorzug vor der *aktuellen einraumten*, sondern grundsätzlich beide als gleichrangig und gleichwertig einstuften und nur auf dieser Basis für korrelierbar hielten, zogen diese Didaktikkonzeptionen von Beginn an die Kritik des kirchlichen Lehramtes sowie einiger Fachtheologen auf sich³. Mittlerweile werden sie – weil sie sowohl von ihrem systematischen Ansatz her als auch hinsichtlich ihrer praktischen Umsetzung als zu anspruchsvoll gelten – auch von jenen in Frage gestellt, die sie einst engagiert vertreten haben. Viele unter ih-

Wielu już się z nimi pożegnało – mimo faktu, że obecnie nie istnieją żadne alternatywne koncepcje dydaktyczne⁴

Jednak żadna inna dydaktyka, poza dydaktyką symboliczną, nie potrafiła jak dotąd w tak przekonujący sposób zilustrować wzajemne powiązania między immanencją wzgl. ewidencją, z jednej strony, a transcendencją z drugiej, a także żadna inna dydaktyka, poza dydaktyką korelacyjną, nie doprowadziła do tak owocnego dialogu między aktualnymi doświadczeniami z jednej strony, a doświadczeniami przekazywanymi poprzez tradycję z drugiej. Jak żadna inna koncepcja dydaktyczna – jak się okaże, jedna od drugiej nie będzie mogła być oddzielona⁵ – koncepcja korelacyjnej dydaktyki symbolicznej odpowiada potrzebie komunikatywnej i kooperatywnej interpretacji i kształtowania świata i wyraża to poprzez dydaktyczną specyfikę korelacji. Chodzi przy tym o wymianę doświadczeń bieżących i przekazanych, które ludzie zdobywają wzgl. mogą zdobywać za pomocą przedmiotów lub działań (rozumianych jako symbol) oraz o odkrywanie ich najgłębszego wymiaru, czyli zawartego w nich swoistego nadmiaru, jak gdyby wartości dodanej (rozumianej jako to co symbolizowane). Podkreśla się przy tym, że człowiek nie jest tylko jednostką, lecz również aktorem, że on kształtuje świat i opanowuje go nie jako monada, lecz w dialogu, w interakcji, w naszym kontekście w konfrontacji z ludźmi spotykanymi w przekazie biblijnym. Korelacja nie jest przy tym (jak zazwyczaj wyjaśnia się) próbą wzajemnego kierowania ku sobie wiary i życia, lecz – poprzez celowe połączenie i zazębianie życia z życiem, czyli życia bieżącego i życia przekazanego – próbą powiększenia podstawy doświadczeniowej symbolicznej interpretacji życia oraz danej wraz z tym szansy wzajemnego ich wyjaśniania.

Pod warunkami, o których będzie jeszcze dokładniej mowa poniżej, dydaktykę symboliczną i korelacyjną (tu w ich koncepcyjnym i terminologicznym

nen haben sie bereits – ungeachtet der Tatsache, dass es gegenwärtig keine alternativen Didaktikkonzeptionen gibt – verabschiedet⁴

Dabei hat bisher keine andere Didaktik das Ineinander von Immanenz bzw. Evidenz auf der einen Seite und Transzendenz auf der anderen Seite so überzeugend veranschaulichen können wie die *Symboldidaktik* und keine andere Didaktik aktuelle Erfahrungen einerseits und tradierte Erfahrungen andererseits so produktiv miteinander ins Gespräch bringen können wie die *Korrelationsdidaktik*. Wie keine andere Didaktikkonzeption – wie sich zeigen wird, ist die eine nicht von der anderen zu trennen⁵ – entspricht die Konzeption einer *Korrelativen Symboldidaktik* der Notwendigkeit, Welt kommunikativ und kooperativ zu deuten und zu gestalten, und bringt dies durch das didaktische Spezifikum der *Korrelation* zum Ausdruck. Gemeint ist hier der Austausch von aktuellen und tradierten Erfahrungen, die Menschen mit Gegenständen bzw. Vorgängen (diese verstanden als *Symbol*) machen bzw. machen konnten, sowie die Entdeckung ihrer Tiefendimension, eines ihnen inhärenten Überschusses und Mehr (verstanden als das *Symbolisierte*). Unterstrichen wird dabei, dass der Mensch nicht Individuum ist, sondern Akteur, dass er Welt nicht als Monade bewältigt und gestaltet, sondern dialogisch, in Interaktion, hier im Austausch mit den in den biblischen Überlieferungen begegnenden Menschen. *Korrelation* ist dabei nicht (wie gewöhnlich erklärt) der Versuch, *Glaube* und *Leben* einander zuzuführen, sondern durch die gezielte Zusammenführung und Verzahnung von *Leben* und *Leben*, dem aktuellen und tradierten, die Erfahrungsbasis der *symbolischen* Deutung des Lebens und die damit gegebene Chance einer gegenseitigen Erhellung zu vergrößern.

Unter den unten auszuführenden Voraussetzungen sind *Symbol- und Korrelationsdidaktik* (hier konzeptionell und terminologisch zusammengebunden

połączeniu w jedną korelacyjną dydaktykę symboliczną) chcemy docenić – właśnie w obecnych warunkach przekazu katechetycznego a także przekazu na lekcji religii – jako szczególnie przydatne drogi religijnej (i jako takiej, wysoce relevantnej dla praktyki społecznej) interpretacji życia i świata. Chcemy tutaj pokazać, że dydaktyka symboliczna i korelacyjna jako takie wcale nie doszły do swego kresu⁶, lecz stoją dopiero na wielce obiecującym początku⁷. Jeśli dzisiaj może istnieć jeszcze szansa mówienia o Bogu i przekonującego połączenia bieżących kontekstów życia kontekstem biblijnym, to tylko w ramach zorientowanej „oddolnie”, tzn. odnoszącej się do doświadczenia, dydaktyki indukcyjnie praktycznej Boga spotykamy w niej jako przedmiot ciągłego, zmuszonego wytłumaczenia pedagogicznoreligijnego, a nie jako przedmiot wyjaśniony wzgl. wyjaśniający się raz na zawsze

2. Indukcyjne mówienie o Bogu – teologia jako teologia praktyczna

Teologia / nawet tam, gdzie wydaje się w perspektywie niektórych jej przedstawicieli (na przykład w określonych dziedzinach teologii systematycznej) stać na wolnej od wszelkich odniesień do praktyki metapłaszczyźnie czystej teorii – ma w gruncie rzeczy wymiar praktyczny i tym samym jest także zawsze Teologią Praktyczną. Mianowicie jest ona zawsze refleksją nad praktyką i pogłębieniem – odpowiednio do jej możliwości teoretycznych – doświadczenia zaistniałego wzgl. możliwe do zaistnienia. Myślenie teologiczne – wbrew wszelkim pozorom – nie zaczyna się pierwotnie od dedukcji lecz od indukcji. Nawet tam gdzie teologia mówi o zrelacjonowanym (np. w Wj 3, 14) (samo-)objawieniu Boga i zmierza do rozumienia Boga jako Tego, który naprawdę działa („Bóg objawia się ludziom – odgórnie”), może odnosić się do pro-

in einer *Korrelativen Symboldidaktik*) – gerade unter den gegenwertigen unterrichtlichen wie katechetischen Vermittlungsbedingungen – als besonders angezeigte Wege einer religiösen (und als solche sozialpraktisch hoch relevanten) Lebens- und Weltdeutung zu würdigen. Symbol- und Korrelationsdidaktik, so wird zu zeigen sein, sind solchermaßen keineswegs am Ende⁶, sondern erst am vielversprechenden Anfang⁷. Wenn es heute noch eine Chance der Gott-Rede und eine überzeugende Verknüpfung aktueller Lebenskontexte mit dem biblischen geben kann, dann im Rahmen einer aufstiegstheologisch ausgerichteten, d.h. erfahrungsbezogenen, induktiv-praktischen Didaktik. Gott begegnet darin als der immer wieder neu und religionspädagogisch mühsam zu erschließende und nicht als der bereits ein für allemal erschlossene bzw. sich erschlossen habende

2. Induktive Gott-Rede – Theologie als praktische Theologie

Theologie ist selbst dort, wo sie sich aus der Sicht einiger ihrer Vertreter (etwa in bestimmten Bereichen der Systematischen Theologie) auf einer jeder Praxis enthobenen Metaebene der reinen Theorie wohnt, *im Grunde* praktisch und damit Praktische Theologie. Immer reflektiert sie *im Grunde* Praxis und vertieft – ihren theoretischen Möglichkeiten entsprechend – vorgefundene bzw. vorfindbare Erfahrungen. Theologisches Denken setzt originär – allem Anschein zum Trotz – nicht deduktiv, sondern induktiv an. Selbst dort, wo Theologie von der in beispielsweise Ex 3,14 wiedergegebenen (Selbst-)Offenbarung Gottes spricht und auf ein Verständnis von Gott als dem eigentlich Aktiven abhebt („Gott erschließt sich den Menschen – von oben”), kann sie auf einen Erschließungsvorgang rekurren,

cesu wyjaśniania, w którym bierze również udział człowiek jako działający aktywnie („ludzie wyjaśniają sobie Boga – oddolnie”)

Czy ktoś skacze z góry, czy też w dół, jest to obojętne dla opisu samego procesu który różni się tylko w swoim językowym sformułowaniu w jednym i w drugim przypadku chodzi o fakt tego samego skoku, który co prawda jest dostrzegany i opisywany z różnej perspektywy w pierwszym przypadku z perspektywy obserwatora znajdującego się na dole (z góry), natomiast w drugim przypadku z perspektywy obserwatora znajdującego się na tej samej wysokości (w dół) Podczas gdy skoczek sam skacze w dół, obserwator znajdujący się na dole widzi go skaczącego z góry

Z perspektywy historii teologii jest zrozumiałym, że z trudno zdobytego w wyniku refleksji sformułowania, iż ludzie za pomocą specyficznych doświadczeń wyjaśniają sobie Boga (tu aktywność wyjaśniania wychodzi od człowieka), wynika sformułowanie, jakoby właśnie tam Bóg wyjaśniał (objawiał) się ludziom (tu aktywność wyjaśniania wychodzi do Boga), przy czym to do czego pierwotnie zblizaliśmy się w sposób indukcyjny, krzepnie w postaci aksjomatycznie dedukcyjnej tezy, w której na pierwszy rzut oka nie można już poznać, że doszliśmy do niej w drodze indukcji

Teologia praktyczna, o którą tutaj chodzi, ma za swój centralny cel ciągle na nowo „doganiać oddolnie”, tzn. w oparciu o te doświadczenia, zagęszczone w postaci tezy rzeczywistości, co również oznacza ciągle nową weryfikację ich roszczenia prawdy, by je przez to uziemić, uczynić powtarzalnymi i w ten sposób wydobyć z tradycji prawdziwy zysk, jak gdyby „wartość dodaną” Teologia bierze tym samym pod uwagę, że człowiek ponowoczesny⁸ nie ufa już tejom normatywnym i dlatego zmuszony jest ciągle na nowo zdobywać pewniki życia, które i tak opierają się tylko na prawdach tymczasowych Ryskiem teologii indukcyjnej jest to, że już

in dem auch der Menschen als Aktiver erscheint („Menschen erschließen sich Gott – von unten”)

Ob jemand von einer Höhe *herunter-* oder *hinunterspringt*, ist für die Beschreibung des sprachlich different angezeigten Vorganges unerheblich in jedem Fall geht es um die Tatsache des einen und selben Sprunges, dieser allerdings aus unterschiedlicher Perspektive wahrgenommen und beschrieben im ersten Fall aus der Perspektive des am Boden befindlichen Beobachters (*herunter*), im zweiten Fall aus der Sicht eines sich auf der Absprunghöhe aufhaltenden Beobachters (*hinunter*) Während der Springer selbst *hinunterspringt*, sieht ihn der Beobachter, der sich auf dem Boden befindet, *herunterspringen*

Es ist theologiegeschichtlich verständlich, dass sich aus dem reflexiv hart erarbeiteten Satz, dass sich die *Menschen* am Ort spezieller Erfahrungen Gott erschließen (hier geht die Erschließungsaktivität vom Menschen aus), der Satz formuliert, dass sich ebenda Gott den Menschen erschließt (hier geht die Erschließungsaktivität von Gott aus), und damit das, was ursprünglich induktiv angenähert wurde, zur axiomatisch deduktiven Setzung gerinnt, ohne dass dieser die induktive Erarbeitung auf den ersten Blick hin noch anzusehen ist

Der hier vertretenen Praktischen Theologie ist es ein zentrales Anliegen, satzhaft verdichtete Wirklichkeiten immer wieder neu „von unten”, d.h. erfahrungsgestützt, einzuholen, d.h. auch, immer wieder neu hinsichtlich ihres Wahrheitsanspruches zu überprüfen, und sie dadurch zu erden, nachvollziehbar zu machen und so aus der Tradition einen echten Gewinn, einen Mehrwert, ziehen zu können Sie trägt damit der Tatsache Rechnung, dass der postmoderne Mensch⁸ nicht mehr normativen Setzungen vertraut und sich dementsprechend genötigt sieht, sich die immer nur auf Zwischenwahrheiten aufruhenden Lebenssicherheiten je neu zu erarbeiten Das Risiko induktiver Theologie: dass sie bereits von

w swoich założeniach (wykraczających poza siebie doświadczeniach) nie może być weryfikowana. Natomiast ryzykiem teologii dedukcyjnej jest to, że spotyka się ona z odrzuceniem, ponieważ jej wypowiedzi wydają się być stawiane dowolnie i nieprzejrzyste co do swoich założeń.

3. Korelacyjna dydaktyka symboliczna – zarys jej strony dydaktycznosymbolicznej

Wyrażane w pojęciu korelacyjnej dydaktyki symbolicznej wzajemne przenikanie dydaktyki symbolicznej z jednej strony i dydaktyki korelacyjnej z drugiej, należy precyzować w ten sposób, że dydaktyka korelacyjna powinna być przyporządkowana dydaktyce symbolicznej w sposób, dzięki któremu przyczynia się ona do większej intensywności dydaktyki symbolicznej. Konkretnie oznacza to, że próbując nie tylko – dydaktyczno symbolicznie – wnioskować z własnych, bieżących doświadczeń (symboli) do boskiego tła (tego co symbolizowane), lecz czyniąc to na szerszej – wypracowanej dydaktycznokorelacyjnej – podstawie własnych, bieżących oraz (!) biblijnie przekazanych doświadczeń, sfunkcjonalizuje się dydaktykę korelacyjną na pożytek optymalnej dydaktyki symbolicznej. Dokonane tym samym przyporządkowanie staje się zrozumiałe poprzez poniższe wyjaśnienie i dydaktycznosymbolicznej i dydaktycznokorelacyjnej strony korelacyjnej dydaktyki symbolicznej.

W przedstawieniu tego, co można rozumieć pod pojęciem symbol, sprawdział się antyczny model ilustrujący przy zawieraniu umowy lub też deklaracji przyjaźni: kamienna tablica była przelamywana na dwie części (il. 1). Oba partnerzy umowy, wzgl. przyjaciele dostali po połowie, która poprzez swoje – w każdym przypadku – unikalne, nierówne pęknięcie wskazywała na drugą połowę. Oczywiście również wtedy, gdy druga po-

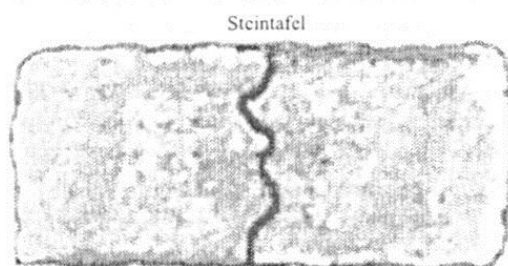
ihren Voraussetzungen (über sich selbst hinausweisende Erfahrungen) her nicht nachvollzogen werden kann. Das Risiko deduktiver Theologie, dass sie auf Ablehnung stößt, weil ihre Aussagen willkürlich gesetzt und hinsichtlich ihrer Voraussetzungen intransparent erscheinen.

3. Korrelative Symboldidaktik – Skizze ihrer symboldidaktischen Seite

Das im Begriff der Korrelativen Symboldidaktik zum Ausdruck gebrachte Ineinander von Symboldidaktik einerseits und Korrelationsdidaktik andererseits ist dahingehend zu präzisieren, dass die Korrelationsdidaktik der Symboldidaktik dergestalt zuzuordnen ist, dass sie zur Intensivierung der Symboldidaktik beiträgt. Konkret, indem ich nicht nur – symboldidaktisch – von den je eigenen aktuellen Erfahrungen (Symbole) auf einen göttlichen Hintergrund (das Symbolisierte) zu schließen versuche, sondern dasselbe auf der breiteren – korrelationsdidaktisch erarbeiteten – Basis von je eigenen aktuellen und (!) biblisch tradierten Erfahrungen tue, funktionalisiere ich Korrelationsdidaktik im Interesse einer optimalen Symboldidaktik. Deutlich wird die damit getroffene Zuordnung im Zuge der folgenden Erläuterung der einerseits symboldidaktischen, andererseits korrelationsdidaktischen Seite korrelativer Symboldidaktik.

In der Darstellung dessen, was unter einem *Symbol* verstanden werden kann, hat sich ein *antikes Vorstellungsmodell* bewahrt. Aus Anlass eines Vertrages bzw. einer Freundschaftserklärung wurde eine Steintafel in zwei Teile gebrochen (Abb. 1). Jeder der beiden Vertragspartner bzw. Freunde erhielt eine Hälfte. Diese verweist über ihre je einmalige Bruchkante auf die andere Hälfte. Selbstverständlich auch in jenem Fall, in dem sich die andere Hälfte an einem fremden,

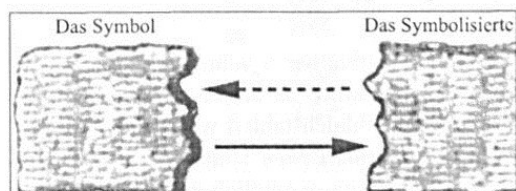
łowa znajduje się w obcym i dalekim miejscu (il. 2). Podczas gdy obecna połowa poprzez swoje nierówne pęknięcie wskazuje na nieobecną, ta – patrząc z innej perspektywy i mówiąc innymi słowami – przez to samo nierównomierne pęknięcie łączy się połową obecną. To dokładnie oznacza pojęcie symbolu, które pochodzi od greckiego słowa „symballein” (= „połączyć”). Podczas gdy to, co tutaj nazywamy symbolem, wskazuje poza siebie na coś innego, co nazywamy tutaj tym co symbolizowane, również odwrotnie to co symbolizowane

il. 1

łączy się z symbolem, czyli obie strony jak gdyby nakładają się na siebie. Co prawda kierunek oznaczony strzałką ciąglą posiada większą ewidencję, która jednak nie istniałaby gdyby nie istniało to co symbolizowane (druga połowa) i gdyby to (ta druga połowa) nie włączyło się – w odwrotnym kierunku, - wyrażanym przez przerywaną strzałkę – poprzez tę samą nierówną krawędź włączyło się w postać symbolu (czyli z obecną połową).

Teraz chciałbym ten model przedstawiania zastosować w teologii. W klasycznej dydaktyce symbolicznej przede wszystkim przedmioty

il. 2

feren Ort befindet (Abb. 2). Während die anwesende Hälfte über ihre Bruchkante auf die abwesende verweist, fällt diese – aus anderer Perspektive betrachtet und anders gesagt – über dieselbe Bruchkante in diese hinein. Dies genau meint auch der auf (griech.) symballein (= zusammenwerfen) zurückzuführende Begriff Symbol. Während das, was hier *Symbol* genannt wird, über sich selbst auf etwas verweist, das hier das *Symbolisierte* genannt wird, fällt – umgekehrt – das *Symbolisierte* ins *Symbol*, fallen beide gleichsam ineinander. Zwar eignet der mit einem durchgezogenen Pfeil gekennzeichneten Verweisrichtung die größere Evidenz, es gäbe sie aber nicht, existierte nicht das Symbolisierte (die andere Hälfte) und fielen dieses (diese) nicht, ausgedrückt durch den gestrichelten Pfeil, umgekehrt über dieselbe Bruchkante ins *Symbol* (in die vorhandene Hälfte).

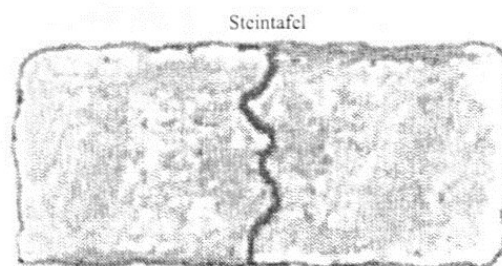

Abb. 1

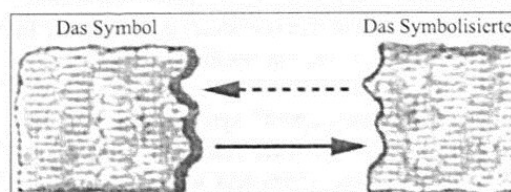
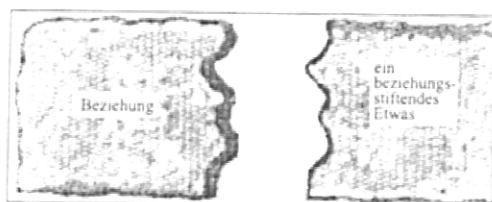

Abb.2

Nun das Darstellungsmodell *theologisch* gewendet: In der klassischen Symboldidaktik sind es vornehmlich *Naturgegenstände* (Blume, Baum, Berg, Feuer usw.), die über die angenom-

przyrodnicze (kwiat, drzewo, góra, ogień itd.) wskazują poprzez hipotetyczną nierówną krawędź swojego bycia stworzonym na Boga-Stwórcę. Teraz jednak będzie chodziło przede wszystkim o doświadczenia relacji, które wskazują poza siebie na coś, co je umożliwia: na fundującą relację moc sprawczą (*force vitale*), na coś w rodzaju Trzeciej Siły, na Coś co Jest i Będzie sprawczo obecne (żydowskie: JHWH), a w chrześcijańskiej terminologii: na Boga⁹. Dydaktyka symboliczna nie chce niczego innego, jak tylko wyjaśniać związek między symbolem a tym co symbolizowane. Próbując zgłębić najgłębszy wymiar przedmiotów (naturalnych) wzgl. procesów (relacyjnych), czyli próbując pomóc indukcyjnie w odkrywaniu tego Czegoś, czemu one (pod względem dedukcyjnym) w najgłębszym stopniu zawdzięczają swoje istnienie.

il. 3

Dydaktyka symboliczna mówi więc o Bogu zawsze tylko na podstawie tego, co istnieje w sposób immanentny i ujawnia się w sposób ewidentny: czyli na podstawie rzeczywistości empirycznej. Ta z kolei może być, jak ma zilustrować przedstawienie obu kompleksów symbolicznych, w ramach jednego, jedyne „pool” symboli, rzeczywistością przedmiotową lub też relacyjno-dynamiczną, czasem także rzeczywistością wynikającą z pola pokrywania się jednej z drugą (il. 4).

Fakt, że korelacyjna dydaktyka symboliczna będzie poniżej przedstawiana przede wszystkim na podstawie symboliki relacyjno-dynamicznej, ma nie tylko tło taktyczne, co oznacza, że procesy relacyjne są o wiele bardziej egzystencjalne

mene Bruchkante ihrer Kreatürlichkeit auf einen Schöpfergott verweisen. Im Folgenden sind es allerdings vor allem *Beziehungserfahrungen*, die über sich selbst hinaus auf etwas verweisen, das sie möglich macht: auf eine beziehungsstiftende Wirkmacht, auf eine *force vitale*, auf eine Art Dritte Macht, auf Etwas, das wirksam da ist und sein wird (jüdisch: JHWH), in christlicher Terminologie: auf Gott⁹. Nichts anderes will Symboldidaktik, als den Zusammenhang von Symbol und Symbolisiertem deutlich machen, indem sie (*Natur-*)*Gegenstände* bzw. (*Beziehungs-*)*Vorgänge* auf ihre Tiefendimension hin auszuloten, also induktiv jenes Etwas ent-decken zu helfen versucht, dem sich jene (deduktiv gewendet) zuinnerst verdanken. Von Gott spricht die Symboldidaktik demnach stets nur ausgehend von dem und anhand dessen, was immanent vorliegt und evident erscheint: der empirischen Wirklichkeit. Diese kann, so soll die Darstellung der beiden Symbolkomplexe im Rahmen eines einzigen *Symbolpools* verdeutlichen, eine *gegenständliche* oder eine *beziehungs-dynamische*, bisweilen auch eine dem Überlappungsfeld beider zuzuordnende sein (Abb. 4).

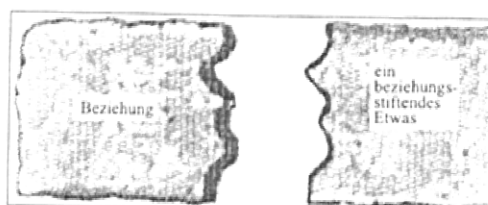

Abb. 3

Wenn Korrelative Symboldidaktik im Folgenden vornehmlich an beziehungs-dynamischer Symbolik durchbuchstabiert wird, dann hat dies nicht nur den *taktischen* Hintergrund, dass Beziehungsvorgänge wesentlich existentieller sind als (*Natur-*)*Gegenstände* und sich in religions-

niż przedmioty (naturalne) i ukazały się w polu działania pedagogiczno-religijnego, jak na przykład lekcja religii czy katecheza bardziej przemawiającymi symbolami. Te procesy mają również tło merytoryczne: nie tylko odzwierciedlają one w sposób szczególnie intensywny dynamikę boskiej mocy sprawczej, lecz można je również o wiele częściej spotkać w literaturze biblijnej i mamy prawo uważać je za będące najbliższym źródła żydowskiego i chrześcijańskiego Credo¹⁰. Gdy z pozycji bieżących doświadczeń wyglądam odpowiedniego przyczółka mostu po stronie biblijnej, to wówczas o wiele bardziej znajduję go w przekazywanych tam doświadczeniach relacji niż w refleksjach opartych na przedmiotach. Symbolikę stworzenia jako symbolikę przedmiotową spotykamy w księgach biblijnych o wiele rzadziej niż symbolikę relacyjną. Tej ostatniej Biblia jest pełna – co jest wielką szansą dla korelacyjnej dydaktyki symbolicznej opartej na dynamice relacji.

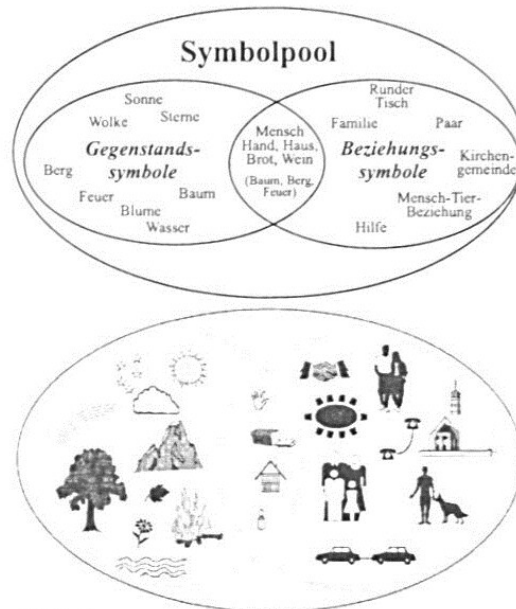
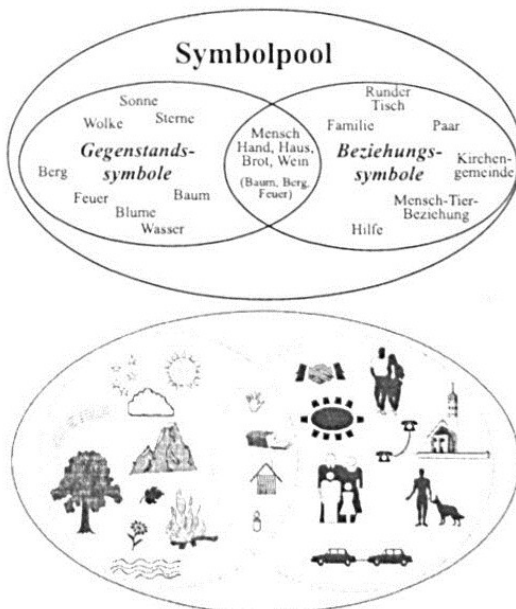

Abb. 4

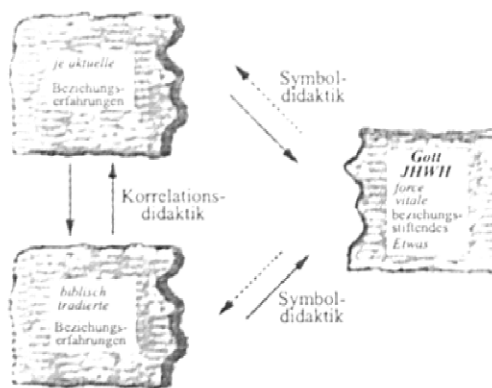
il. 4

pädagogischen Handlungsfeldern von beispielsweise Religionsunterricht und Katechese als die ansprechenderen Symbole erwiesen haben, sondern auch einen *inhaltlichen*: sie spiegeln nicht nur die Dynamik einer göttlichen Wirkmacht besonders intensiv wider, sie sind auch in der biblischen Literatur ungleich stärker vertreten und dürfen als die dem Ursprung des jüdisch-christlichen Credo am nächsten gelten¹⁰. Wenn ich vom Standort aktueller Erfahrungen nach einem entsprechenden Brückenkopf auf biblischer Seite Ausschau halte, dann finde ich ihn weit eher in den dort wiedergegebenen Beziehungserfahrungen als in an Gegenständen festgemachten Reflexionen. Schöpfungs- als Gegenstandssymbolik begegnet in den biblischen Schriften ungleich seltener als Beziehungssymbolik. Von letzterer ist die Bibel voll – eine große Chance für eine an Beziehungsdynamik festgemachten Korrelativen Symboldidaktik.

4. Korelacyjna dydaktyka symboliczna – zarys jej strony dydaktycznokorelacyjnej

Dydaktyka symboliczna mówi o Bogu w oparciu o rzeczywistość empiryczną. Połowa kamiennej tablicy moich (przede wszystkim pozytywnych) doświadczeń relacji wskazuje poza siebie ku mocy, której one zawdzięczają swoje istnienie: ku Bogu jako „mocy w relacji”¹¹.

Dydaktyka korelacyjna natomiast ma za cel otwierać dydaktyce symbolicznej możliwie szeroką rzeczywistość empiryczną poprzez łączenie bliskich doświadczeń bieżących (tu: doświadczeń relacji) z doświadczeniami przekazywanymi w Biblii i doprowadzanie ich do produktywnej wymiany (il. 5). W modelu naszych połówek tablicy kamiennej istnieją doświadczenia relacji wykazujące poza siebie zarówno w dziedzinie bieżącej jak też w dziedzinie tradycji biblijnej. Mogą one być korelowane ze sobą dlatego, że chociaż niezupełnie pokrywają się, to jednak są adekwatne. By sprostać zasadniczemu znaczeniu porównywalności korelatów, obie połowy tablicy kamiennej w powyższym modelu są absolutnie identyczne, a w tym, czyli w próbie znalezienia adekwatnych korelatów, leży zasadniczy problem praktycznego zastosowania korelacyjnej dydaktyki

il. 5

4. Korrelative Symboldidaktik – Skizze ihrer korrelationsdidaktischen Seite

Symboldidaktik betreibt Gott-Rede an der empirischen Wirklichkeit. Die Steintafelhälfte meiner (vor allem positiven) Beziehungserfahrungen verweist über sich hinaus auf eine Macht, der sich diese verdanken: auf Gott als „Macht in Beziehung”¹¹.

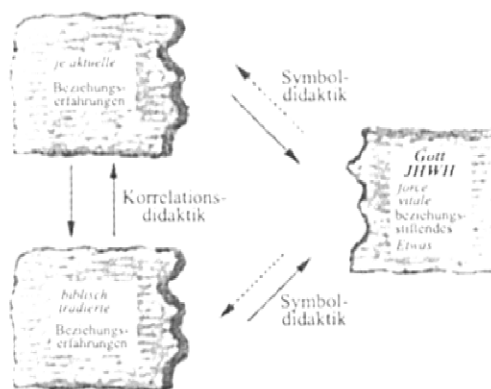

Abb. 5

Korrelationsdidaktik hingegen ist daran interessiert, der Symboldidaktik dadurch eine möglichst breite empirische Wirklichkeit zu erschließen, dass sie naheliegende *aktuelle* Erfahrungen (hier: Beziehungserfahrungen) mit *biblisch tradierten* verknüpft und in einen produktiven Austausch bringt (Abb. 5). Im Darstellungsmodell unserer Steintafelhälften gibt es sowohl im aktuellen Bereich Beziehungserfahrungen, die über sich selbst hinausweisen, als auch im biblisch tradierten Bereich. Diese sind insofern korrelierbar, als sie – wenn auch nicht völlig kongruent, so doch – *adäquat* sind. Um der grundlegenden Bedeutung einer Vergleichbarkeit der Korrelate Rechnung zu tragen, sind die beiden Steintafelhälften im vorliegenden Modell absolut identisch. Hier, im Versuch, adäquate Korrelate zu finden, liegt eine wesentli-

symbolicznej. Ta próba zakłada mianowicie nie tylko pedagogiczno-religijną kompetencję interpretacyjną odnośnie doświadczeń bieżących, lecz również zdolność celowego wyboru materiału relewantnego dla korelacji z bogactwa tradycji biblijnych i dydaktycznego stosowania go. W praktyce nierzadko brakuje albo jednego albo drugiego, a często nawet obu – brakuje zdolności odkrywania wymiaru religijnego w doświadczeniach życia codziennego (na postawie szerokiego pojęcia religii wzgl. religijności) i wykorzystywania pełni doświadczeń przekazywanych przez tradycję biblijną (z powodu niewystarczającej wiedzy w dziedzinie nauk biblijnych). Tam gdzie pojęcie religii wzgl. religijności jest pojmowane zbyt wąsko (na przykład tylko w aspekcie kościelnym) lub/i brakuje wiedzy biblijnej, nie w pełni można sprostać kryterium adekwatności. To kryterium jednak jest zasadnicze i dlatego zostało (w il. 5) wyrażone w ten sposób, że strzałki przebiegające między lewymi połówkami tablicy kamiennej pionowo w górę wzgl. w dół oznaczają oscylującą wymianę pomiędzy doświadczeniami bieżącymi a przekazanymi przez tradycję.

Jak już powiedzieliśmy, kryterium adekwatności powinno być ilustrowane poprzez identyczne połowy tablicy. Należy przy tym uwzględnić jednak pewne ograniczenie, mianowicie, że korelacja bazuje nie tylko na wewnętrznej adekwatności korelatów, lecz również na ich różnicach, których nie należy tłumić, lecz wręcz przeciwnie, należy je akceptować. Umożliwiają one wzajemne wyjaśnianie względnie zgłębianie korelatów poprzez to, że w jednym przypadku jeden korelat ma pewną przewagę wobec drugiego, w drugim przypadku natomiast drugi korelat ma pewną przewagę wobec pierwszego. Dopiero w ten sposób może dojść do produktywnej wymiany. W naszym modelu nierówne krawędzie powinny więc być do siebie podobne, ale – pod tym względem – powinny się również trochę różnić.

che Krux der praktischen Wendung Korrelativer Symboldidaktik. Er setzt nämlich nicht nur religionspädagogische Deutungskompetenz im Hinblick auf aktuelle Erfahrungen, sondern auch die Fähigkeit voraus, aus dem Reichtum biblischer Tradierungen korrelationsrelevanten Stoff zielgenau auszuwählen und didaktisch zum Einsatz zu bringen. In der Praxis mangeltes nicht selten entweder an dem einen oder an dem anderen, häufig allerdings auch an beidem an der Unfähigkeit, Alltagserfahrungen (vor dem Hintergrund eines weiten Religiositäts- bzw. Religionsbegriffs) eine religiöse Dimension abzugewinnen und (infolge defizitärer bibelwissenschaftlicher Grundlagen) die Angebotsfülle biblisch tradierter Erfahrungen zu nutzen. Wo der Religiositäts- bzw. Religionsbegriff zu eng (und beispielsweise unter Aspekten der Kirchlichkeit) gesehen oder/und schlichtweg Bibelkenntnisse fehlen, kann dem Kriterium der Adäquatheit kaum entsprochen werden. Dieses jedoch ist grundlegend und dadurch so (in Abb. 5) zum Ausdruck gebracht, dass die zwischen den linken Steintafelhalften senkrecht nach oben bzw. nach unten verlaufenden Pfeile den oszillierenden Austausch von aktuellen mit tradierten Erfahrungen markieren.

Wie gesagt, soll das Kriterium der Adäquatheit durch die identischen Tafelhalften veranschaulicht werden. Einschränkung ist dabei allerdings festzuhalten, dass Korrelation nicht nur auf der inneren *Adäquatheit* der Korrelate, sondern auch auf ihren nicht zu verhindernden, ja sogar gewollten *Differenzen* basiert. Diese ermöglichen es, dass sich die Korrelate dadurch gegenseitig erhellen bzw. erschließen, dass im einen Fall das eine Korrelat dem anderen, im anderen Falle das andere Korrelat jenem etwas voraus hat. Erst hierüber kann es zu einem produktiven Austausch kommen. Im Darstellungsmodell mussten sich deshalb die Bruchkanten zwar ähneln, aber – so gesehen – auch leicht unterscheiden.

Zwraca uwagę fakt, że w modelu tablicy kamiennej (il. 5) co prawda widać po lewej stronie (stronie symbolu) dwie połowy tablicy, podczas gdy po stronie prawej (stronie tego co symbolizowane) znajduje się jednak tylko jedna połowa tablicy. Prostim wyjaśnieniem tego jest, że to co symbolizowane (w chrześcijańskiej terminologii Bog) zarówno w przypadku doświadczeń bieżących, jak też w przypadku przekazanych w tradycji biblijnej, jest jednym i tym samym. Bez sensu byłoby rozdzielać to co symbolizowane w górnym przypadku (doświadczenia bieżące) od tego co symbolizowane w dolnym przypadku (doświadczenia przekazane przez tradycję biblijną).

5. Korelacja – sztandarowe modele przedstawienia

W celu wyrażania wzajemnego odniesienia wzgl. przyporządkowania obu kompleksów doświadczeń można przedstawić je na przykład

- przez dwie szyny biegnące obok siebie i połączone ze sobą podkładami
- lub poprzez metronom rytmicznie wahający się w lewo i w prawo
- lub poprzez warkocz
- lub poprzez koktajl różnych substancji

W przypadku modelu szynowego staje się jasnym, że w ramach korelacji oba kompleksy doświadczeń muszą być uwzględniane, co prawda są one ze sobą połączone podkładami, ale mimo to przebiegają również obok siebie w sposób statyczny. Model metronomu (taktomierza) co prawda dobrze ilustruje, że korelacja w przypadku idealnym zawiera ruch, raz w jedną raz w drugą stronę, między doświadczeniami bieżącymi a przekazanymi, może on jednak – a to są jego granice – oscylować tylko między nimi. Model warkocza natomiast wskazuje na szczególną szansę dydaktyki korelacyjnej, mianowicie

Es fällt auf, dass im Steintafelmodell (Abb. 5) auf der linken Seite (der Symbolseite) zwar zwei Tafelhalften zu sehen sind, auf der rechten (der Seite des Symbolisierten) sich aber nur *eine* Steintafelhalfte befindet. Die einfache Erklärung: Das Symbolisierte (in christlicher Terminologie: Gott) ist sowohl im Falle aktueller Erfahrungen als auch im Falle biblisch tradiertem ein und dasselbe. Es wäre widersinnig, das Symbolisierte im oberen Fall (aktuelle Erfahrungen) vom Symbolisierten im unteren Fall (biblisch tradierte Erfahrungen) zu trennen.

5. Korrelation – plakative Darstellungsmodelle

Um die Verwiesenheit bzw. das Zueinander beider Erfahrungskomplexe zum Ausdruck zu bringen, können diese beispielsweise

- durch zwei nebeneinander herlaufende und durch Schwellen miteinander verbundene *Schienen*,
- oder durch ein rhythmisch nach links und rechts ausschlagendes *Metronom*,
- oder durch einen *Zopf*,
- oder durch einen *Cocktail* unterschiedlicher Substanzen,

dargestellt werden.

Im Falle des *Schienenmodells* wird deutlich, dass beide Erfahrungskomplexe im Rahmen der Korrelation zu berücksichtigen sind, zwar sind sie durch die Schwellen miteinander verbunden, sie laufen dennoch aber auch statisch nebeneinander her. Zwar kann das *Modell des Metronoms* gut veranschaulichen, dass Korrelation im Idealfall eine Hin- und Herbewegung zwischen aktuellen und tradierten Erfahrungen beinhaltet, es kann aber, dies ist seine Grenze, nur zwischen diesen hin- und herschwingen. Das *Zopfmodell* verweist auf

cie na możliwość wplecenia pomiędzy doświadczenia bieżące i wzięte z tradycji biblijnej również doświadczenia trzecie, a mianowicie pochodzące z innych kultur i religii jak np. mity i bajki. W modelu koktajlu podkreśla się natomiast szczególnie fakt, że korelacja zmierza ku silnemu zażębieniu się doświadczeń, a poza tym również ku zaskakującemu *novum*, krytycznie jednak należałoby zauważyć, że substancje płynne (oznaczające tutaj doświadczenia) mieszają się - aż do niepoznania - i nie dają się już rozróżnić.

6. Korelacyjna dydaktyka symboliczna w modelu ułamka matematycznego

Być może wyda się rzeczą niezwykłą, by w teologii sięgać do matematycznych metod przedstawiania również tam, gdzie teologia ta znajduje swój praktyczny wyraz. Chcemy tu nasykować dydaktyczny związek w oparciu o ułamek matematyczny.

Zasadniczym założeniem jest przy tym fakt, iż matematycznie można operować dwoma ułamkami tylko wtedy, gdy mają wspólny mianownik. Wspólny mianownik jest istotną podstawą rachunku ułamkowego. W korelacyjnej dydaktyce symbolicznej tym mianownikiem jest wspólna podstawa teologiczna, tzn. w przypadku symboli przedmiotowych taka teologia, w której centrum stoi Bóg jako Stwórca („A”), a w przypadku symboli relacyjnych taka teologia, w centrum której stoi Bóg jako moc w relacji („B”). Mianownikiem modelu ułamkowego jest więc nie tylko łącząca oba ułamki wspólna teologia, lecz również teologia odpowiadająca wybranym kompleksom symboli (przedmiotom naturalnym lub procesom relacyjnym): w pierwszym przypadku Bogu jako Stwórcy („A”), a w drugim przypadku Bogu jako

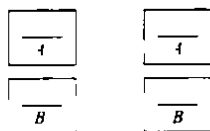
eine besondere Chance der Korrelationsdidaktik, nämlich in aktuelle und biblisch tradierte Erfahrungen auch dritte, etwa solche aus anderen Kulturen und Religionen und z. B. Mythen und Märchen, einzuflechten. Im *Modell des Cocktails* wird besonders herausgestellt, dass Korrelation auf ein starkes Ineinander der Erfahrungen und darüber auf ein überraschendes Neues abzielt, kritisch konnte allerdings anzumerken sein, dass sich die flüssigen Substanzen (hier für Erfahrungen) bis zur Unkenntlichkeit mischen und nicht mehr unterscheiden lassen.

6. Korrelative Symboldidaktik – im Darstellungsmodell des mathematischen Bruchs

Es mag ungewöhnlich sein, in der Theologie – auch dort, wo sie sich praktisch artikuliert – auf mathematische Darstellungsmethoden zurückzugreifen. Hier soll ein didaktischer Zusammenhang im Rückgriff auf den mathematischen Bruch skizziert werden.

Grundlegend ist dabei die Voraussetzung, dass mathematisch nur dann mit zwei Brüchen gerechnet werden kann, wenn sie den selben Nenner aufweisen. Der gemeinsame Nenner ist die wesentliche Grundlage der Bruchrechnung. In der Korrelativen Symboldidaktik ist es die *gemeinsame theologische Basis*, d. h. im Falle von Gegenstandssymbolen eine Theologie, in deren Zentrum *Gott als Schöpfer* steht (A), im Falle von Beziehungssymbolen eine Theologie, in deren Zentrum *Gott als Macht in Beziehung* (B) steht. Im Nenner des Bruchmodells steht demnach nicht nur eine die beiden Brüche verbindende gemeinsame Theologie, sondern auch eine Theologie, die den gewählten Symbolkomplexen (Naturgegenständen oder Beziehungsvorgängen) entspricht: im ersten Fall *Gott als Schöpfer* (A), im zweiten Fall *Gott als Macht in*

moew w relacji ("B") Wymagana tutaj teologiczna zgodność i stawianie akcentów są istotne dla udanej korelacji. Pod kreską ułamkową mamy więc duże „A” lub duże „B” (dla różnych akcentów teologicznych)

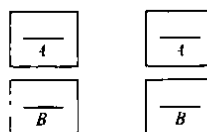

Na poziomie licznika należy podjąć dwie decyzje. Po pierwsze liczniki o tyle mają być podobne w naszym modelu, o ile odpowiadają one sobie – jak tu zostało wyrażone przez „x” w każdym z liczników (por. powyżej na temat adekwatności korelatów – symboli). Po drugie jednak różnią się one również w swoim specyficznym profilu – co wyrazamy przez „a” (doświadczenia bieżące, aktualne) i „b” (biblijne).

Byłoby tutaj zresztą dobrze jeszcze raz wrócić do modelu tablicy kamiennej. Można by ten model po prostu odwrócić o 90 stopni w prawo i bezpośrednio doprowadzić do przedstawienia ułamku (il. 6). Zaznaczone na lewej połowie tablicy kamiennej symbole/korelaty (tu czarne trójkąty) znajdują się teraz na poziomie liczników, a to co symbolizowane i na co wskazuje prawa połowa tablicy kamiennej (tu jasny trójkąt) znajduje się teraz – „opakowane” w odpowiedniej teologii – w mianowniku.

Beziehung (B) Die hier geforderte theologische Entsprechung und Akzentsetzung ist für das Gelingen von Korrelation wesentlich. Wir haben unter den Bruchstrichen entweder jeweils groß A oder groß B (für je unterschiedliche theologische Akzentsetzungen)

Auf der Ebene des *Zahlers* sind zwei Entscheidungen zu treffen. Erstens haben sich die Zahler im vorliegenden Anschauungsmodell insofern zu *gleichem*, als sie – hier ausgedrückt durch ein x in jedem der beiden Zahler – einander entsprechen (vgl. oben zur Adäquatheit der Korrelate/Symbole). Zweitens *unterscheiden* sie sich aber auch – ausgedrückt durch ein a (wie aktuell) und b (wie biblisch) – in ihrem speziellen Profil.

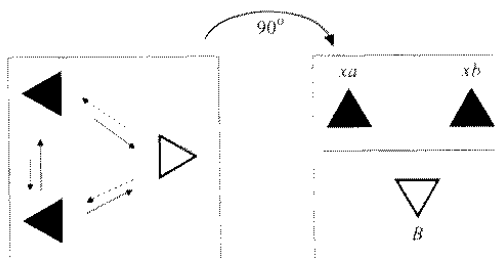

Hier kann übrigens noch einmal gut auf das *Steintafelmodell* zurückgegriffen werden. So konnte dies einfach um 90° nach rechts gedreht und direkt in die *Bruchdarstellung* überführt werden (Abb. 6). Die auf der linken Steintafelhalfte markierten Symbole/Korrelate (hier schwarze Dreiecke) stehen nunmehr auf der Zahlerebene, das mit der rechten Steintafelhalfte angedeutete Symbolisierte (hier helles Dreieck) befindet sich jetzt – „verpackt” in einer entsprechenden Theologie – im Nenner.

W matematycznym modelu przedstawiania korelacyjnej dydaktyki symbolicznej „B” w danym mianowniku oznacza Boga jako moc w relacji, w liczniku pierwszego ułamka „x” oznacza na przykład wspólnotę stołu, „a” natomiast jako szczególny przypadek (bieżącej) wspólnoty stołu oznacza uroczysty stół rodzinny; w liczniku drugiego ułamka „x” znów oznacza (jak w liczniku pierwszego) wspólnotę stołu, przy czym „b” jako specyficzny przypadek (biblijnej) wspólnoty stołu oznacza Ostatnią Wieczerzę (czyż różni się od licznika pierwszego ułamka).

x (*Tischgemeinschaft*) a (*Familiäre Festtafel*)
B (*Gott als Macht in Beziehung*)

x (*Tischgemeinschaft*) b (*Letztes Abendmahl*)
B (*Gott als Macht in Beziehung*)

il. 6

7. Korelacyjna dydaktyka symboliczna – przykłady dziedzin praktycznych

Na tle wyżej przedstawionego modelu ułamkowego chcemy teraz przedstawić trzynaście przykładów praktycznego zastosowania korelacyjnej dydaktyki symbolicznej. W ograniczonych ramach niniejszego artykułu poszczególne dziedziny wymienione w il. 7, mogą być wyjaśniane, niestety tylko krótko.

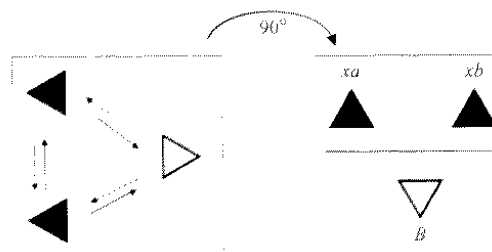

Abb. 6

Im mathematischen Darstellungsmodell der Korrelativen Symboldidaktik steht für B im jeweiligen Nenner *Gott als Macht in Beziehung*, im Zähler des ersten Bruchs für x beispielsweise *Tischgemeinschaft*, für a als Beispiel einer speziellen (aktuellen) *Tischgemeinschaft* die einer *familiären Festtafel*, im Zähler des zweiten Bruchs für x (wie im Zähler des ersten Bruchs) wieder *Tischgemeinschaft*, für b als Beispiel einer speziellen (biblischen) *Tischgemeinschaft* (und damit abweichend vom Zähler des ersten Bruchs) das *Letzte Abendmahl*.

x (*Tischgemeinschaft*)_a (*Familiäre Festtafel*)
B (*Gott als Macht in Beziehung*)

x (*Tischgemeinschaft*)_b (*Letztes Abendmahl*)
B (*Gott als Macht in Beziehung*)

7. Korrelative Symboldidaktik – Exemplarische Praxisfelder

Vor dem Hintergrund des oben ausgeführten Bruchmodells soll Korrelative Symboldidaktik an 13 Praxisfeldern exemplifiziert werden. Im vorgegebenen Rahmen können die einzelnen in Abb. 7 aufgeführten Felder nur jeweils knapp erläutert werden.

Felder einer beziehungstheologisch verankerten Symbolkorrelation		
(1) PROSOZIALES HANDELN: Das ist etwas, das bewegt, anderen zu helfen.	<u>Unfallhilfe</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott bewegt, anderen zu helfen)	<u>Gleichnis vom barmherzigen Samariter</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott bewegt, anderen zu helfen)
(2) GEMEINSCHAFT: Da ist etwas, das stiftet Gemeinschaft.	<u>Schulklasse als Heilszeichen</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott stiftet Gemeinschaft)	<u>Zwölferkreis</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott stiftet Gemeinschaft)
(3) GEWALTVERZICHT: Da ist etwas, das hebt Fronten auf und stiftet Schalom.	<u>Gewaltfreie, soziale Verteidigung</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott hebt die Fronten auf und stiftet Schalom)	<u>Gewaltverzicht im Vertrauen auf Gott (Jes 7,9)</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott hebt die Fronten auf und stiftet Schalom)
(4) KOMMUNIKATION: Da ist etwas, das hilft, Gegensätze zu überwinden.	<u>Runder Tisch</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott hilft, Gegensätze zu überwinden)	<u>Tischgemeinschaften Jesu</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott hilft, Gegensätze zu überwinden)
(5) VERSTÄNDIGUNG: Da ist etwas, das hilft, einander zu verstehen.	<u>Ökumenisches Lernen</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott hilft, einander zu verstehen)	<u>Pfingstgemeinde</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott hilft, einander zu verstehen)
(6) VERSÖHNUNG: Da ist etwas, das Beziehungen heilt.	<u>Versöhnendes Aufeinanderzugehen</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott heilt Beziehungen)	<u>Gl. v. zurückkehr. Sohn u. entgegeneilend. Vater</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott heilt Beziehungen)
(7) GESELL. ZUSAMMENLEBEN: Da ist etwas, das hält Menschen unvermittelt zusammen.	<u>Herrschaftsfreie Gesellschaft</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott hält Menschen unvermittelt zusammen)	<u>Israels König ist JHWH (1 Sam 8, Ri 9)</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott hält Menschen unvermittelt zusammen)
(8) AKTIVIERENDE FRAGE: Da ist etwas, das wirkt im Freiraum der Frage.	<u>Sokratische Methode</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott antwortet im Freiraum der Frage)	<u>Jesu Frageverhalten in Konfliktsituationen</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott antwortet im Freiraum der Frage)
(9) MENSCH-TIER-ÖKOLOGIE: Da ist etwas, das wirkt Schalom zwischen Mensch und Tier	<u>Gemeinschaft von Mensch und Tier</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott wirkt Schalom zw. Mensch und Tier)	<u>Tierfriede (Jes 11,6-8)</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott wirkt Schalom zw. Mensch und Tier)
(10) ERZÄHLGEMEINSCHAFT: Da ist etwas, das sich in der offenen Erzählung mitteilt.	<u>Narrative Gott-Rede</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott teilt sich in der offenen Erzählung mit)	<u>Gleichnisrede Jesu</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott teilt sich in der offenen Erzählung mit)
(11) ENTFEINDUNG: Da ist etwas, das Feindschaft aufbricht.	<u>Gewaltfreie Aktion</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott bricht Feindschaft auf)	<u>Feindesliebe Jesu</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott bricht Feindschaft auf)
(12) EMPATHIE: Da ist etwas, das im Raum eines einfühlsamen Freilassens heilt.	<u>Freilassende Begegnung</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott heilt, wo andere gelassen werden)	<u>Was willst du, das ich dir tue?</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott heilt, wo andere gelassen werden)
(13) BEFREIUNG: Da ist etwas, das aus der Versklavung befreit.	<u>Befreiung aus Unterdrückung</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott befreit aus der Versklavung)	<u>Exodus</u> Gott als Macht in Beziehung (Gott befreit aus der Versklavung)

Ad. 1 (działanie prospołeczne).

Ludzie pomagają innym, godząc się nawet na (czasem duże) straty własne. Klasyczny przykład zachowania prospołecznego, altruistycznego przedstawia Przypowieść o Miłosiernym Samarytaninie. Gdy ludzie kierują się ku innym proponując i udzielając im pomocy, to wtedy reagują oni na impuls, który w refleksji teologicznej odnosi się do jakiejś mocy, której widocznie zależy na tym, żeby ludzie pomagali innym. Przykłady tego sięgają od wymienionej już pomocy ofierze wypadku aż do pocieszania dziecka w szkole przez koleżkę, od codziennej pomocy sąsiedzkiej aż do oddania życia za innych, jak to czynili na przykład o Maksymilian Kolbe lub Janusz Korczak. Od niewielkiej składki aż do akcji pomocy podejmowanych przez Cap Anamur. W działaniu prospołecznym zawsze objawia się coś, co skłania ludzi do pomocy innym, a w gruncie rzeczy objawia się w nim Bóg jako moc w relacji.

Ad. 2 (wspólnota)

Grupa dwunastu apostołów Jezusa jest uosobieniem wspólnoty ludzi, która nie mogłaby być bardziej sprzeczną. Przy jednym stole z Jezusem siedzą przecież powstańcy (zeloci) i kolaboranci (celnicy). Wykluczająca granica wszystkich przeciwieństw jest tutaj zniszczona. Dokonuje się tutaj cud „Okrągłego Stołu” ponad wszystkimi różnicami ludzie są razem i gromadzą się w dialogicznym zmaganiu o prawdę wokół zarówno niewidzialnego jak i tajemniczo rzeczywistego centrum. Podobne rzeczy dzieją się przy wspólnym stole w restauracji, w grupach młodzieżowych, w komitetach ponadpartyjnych oraz w konwentach zakonnych. W tym wszystkim objawia się coś, co tworzy wspólnotę – w gruncie rzeczy objawia się tutaj Bóg jako moc w relacji.

Ad. 3 (rezygnacja ze stosowania przemocy):

W obliczu zagrożenia militarnego JHWH oczekuje od swojego ludu, by ufał tylko Jemu a nie broń (por. Iz 7, 9). Stawiać na broń (tu: na

Ad. 1 (Prosoziales Handeln):

Menschen helfen, sogar unter Inkaufnahme (massiver) eigener Nachteile, anderen Menschen. Ein klassisches Beispiel prosozialen, altruistischen Verhaltens präsentiert das „Gleichnis vom barmherzigen Samariter”. Indem sich Menschen anderen zuneigen und ihnen ihre Hilfe anbieten und zukommen lassen, folgen sie einem Impuls, der theologisch auf eine Macht hin reflektiert wird, der daran gelegen sein muss, dass Menschen Menschen helfen. Die Beispiele reichen von der oben erwähnten Unfallhilfe bis hin zur tröstenden Zuwendung eines Schulkindes zum anderen, von der alltäglichen Nachbarschaftshilfe bis hin zur Aufopferung für andere, wie es etwa Maximilian Kolbe oder Janusz Korczak getan haben, von der kleinen Spende bis zu Hilfsaktionen der Cap Anamur. Immer offenbart sich am Ort prosozialen Handelns etwas, das Menschen bewegt, anderen zu helfen, im Grunde: Gott als Macht in Beziehung.

Ad. 2 (Gemeinschaft):

Der Zwölferkreis Jesu ist Inbegriff einer Gemeinschaft von Menschen, wie sie nicht gegensätzlicher sein können. Hier sitzen Aufständische (Zeloten) und Kollaborateure (Zöllner) mit Jesus an einem Tisch. Hier ist das Trennende aller Gegensätze aufgehoben, hier geschieht das Wunder des „Runden Tisches”: über alle Kontroversen hinaus sitzt man zusammen, scharft sich im dialogischen Ringen um die Wahrheit um eine ebenso unsichtbare wie geheimnisvoll reale Mitte. Das geschieht an Stammtischen, in Jugendgruppen, in überparteilichen Komitees, in Ordenskonventen ... Hier offenbart sich etwas, das Gemeinschaft stiftet, im Grunde: Gott als Macht in Beziehung.

Ad. 3 (Gewaltverzicht):

Angesichts einer militärischen Bedrohung erwartet JHWH von seinem Volk, dass es auf ihn allein und nicht auf Waffen vertraut (vgl. Jes

konie z rydwanami) oznacza odwrócenie się od Boga i odrzucenie Go, czyli praktyczny ateizm (por. Oz 14, 4) We współczesnych koncepcjach społecznej obrony bez stosowania przemocy stawia się (w sposób świadomy lub nieświadomy) na różnie nazwany konstruktywny potencjał, na pokonującą wrogość *force vitale* Gandhī opierał się na *satyagraha*, czyli na mocy prawdy Podejmowanie ryzyka nie stosowania przemocy zakłada istnienie czegoś, co działa między frontami i tworzy pokój, „szalom” – w gruncie rzeczy zakłada Boga jako moc w relacji

Ad. 4 (komunikacja)

Wspólnota stołu z Jezusem zawsze stanowi fokus jego działania Tu stykają się podpory społeczeństwa ze społecznymi outsiderami, tutaj spotykają się biedni i bogaci, lewica i prawica Wielorakie formy tzw „Okrągłego Stołu” odzwierciedlają w naszych czasach coś z tej dynamiki, która również cechowała wspólnotę stołu z Jezusem Politycy wszelkiej maści, inicjatywy obywatelskie, przedstawiciele poszczególnych interesów gospodarczych oraz wszelkiego rodzaju specjaliści zmagają się tam nad zadowalającymi wszystkie strony rozwiązaniami, szukają konsensu i tym samym budują coś co pomaga przewyżczać przeciwieństwa, a w gruncie rzeczy budują na Bogu, jako mocy w relacji

Ad. 5 (porozumienie)

W opowiadaniu o wydarzeniu Zesłania Ducha Świętego (Zielone Świątki) czytamy, jak ludzie przewyżczają bariery swego różnego pochodzenia i języka i rozumieją się w cudowny sposób Jak chyba nigdzie indziej tutaj znajduje swój wyraz chrześcijańskie *proprium* wiary w dynamikę, która ponad wszelkimi granicami powoduje porozumienie Ekumeniczne uczenie się, dialog międzyreligijny i międzykulturowy właśnie to zakładają; zakładają one, że istnieje coś co pomaga we wzajemnym zrozumieniu, w gruncie rzeczy: Bóg jako moc relacji.

7,9) Auf Waffen setzen (hier Kriegspferde) bedeutet Abkehr und Abfall von Gott, praktizierter Atheismus (vgl Hos 14,4) In zeitgenössischen Konzepten der gewaltfreien, sozialen Verteidigung wird (bewusst oder unbewusst) auf ein wie immer zu benennendes konstruktives Potential, auf eine entfeindende *force vitale* gesetzt Gandhī vertraute auf *satyagraha*, auf die Macht der Wahrheit Die Zumutung des Gewaltverzichts setzt voraus, dass da etwas ist, das zwischen den Fronten wirkt und Schalom stiftet, im Grunde Gott als Macht in Beziehung

Ad. 4 (Kommunikation)

Jesu Tischgemeinschaften sind Brennpunkte seines Wirkens Hier treffen sich gesellschaftstutzende Kräfte mit gesellschaftlichen Außenseitern, hier begegnen einander Arme und Reiche, Linke und Rechte Die vielfältigen Erscheinungsformen des sog „Runden Tisches” spiegeln etwas von der Dynamik wider, die auch die Tischgemeinschaften Jesu bestimmt hat. Parteipolitiker/-innen aller Couleur, Bürgerinitiativen, Vertreter und Vertreterinnen bestimmter Wirtschaftsinteressen, Fachleute aller Art ringen um eine alle Seiten zufriedenstellende Losung, suchen einen Konsens und bauen damit auf etwas, das hilft, Gegensätze zu überwinden, im Grunde auf Gott als Macht in Beziehung

Ad. 5 (Verständigung):

Im Pfingstgeschehen wird erzählt, wie Menschen die Schranken ihrer unterschiedlichen Herkunft und Sprache überwinden und einander auf wunderbare Weise verstehen Wie kaum anderswo wird hier das christliche *Proprium* eines Glaubens an eine dynamis deutlich, die über alle Grenzen hinweg Verständigung bewirkt Ökumenisches Lernen, der interreligiöse und interkulturelle Dialog setzen dies voraus, setzen voraus, dass da etwas ist, das hilft, einander zu verstehen, im Grunde: Gott als Macht in Beziehung.

Ad. 6 (pojednanie)

W rozważaniach nad przypowieścią o Synu mamotrawnym wzgl. Ojcu Miłosiernym (tutaj nazywanym jako „Przypowieść o wracającym synu i spieszącym mu na spotkanie ojcu”) często przecza się, że to nie tylko syn wraca z obczyzny do swojego ojca, lecz również ojciec wychodzi ze swojego domu i spieszy swojemu synowi na spotkanie. Obaj zmierzają ku sobie w duchu pojednania. Właściwą wskazówką w kierunku Boga jest dynamika wyrażająca się w przestrzeni pomiędzy ojcem a synem. W pewnym, krótkim opowiadaniu piekarz powstrzymuje porwczego ojca przed zabiciem swojego syna przez to, że obu podaje chleb. Nawet karykatury E. O. Plauena na temat ojca i syna pozwalają zauważyć, że istnieje coś, co tę relację pozwala uleczyć, w gruncie rzeczy Bóg jako moc w relacji.

Ad. 7 (struktura hierarchiczna)

W swojej przedpaństwowej egzystencji Izrael nie znał centralnej władzy politycznej. Niewidzialnym, a mimo to skutecznym centrum Izraela był JHWH („JEST tam coś dla ludzi i zawsze BĘDZIE tam coś dla ludzi”). Struktura społeczeństwa izraelskiego widziana z zewnątrz była strukturą akefaliczną i anarchiczną (por. badania nad społeczeństwami segmentarnymi), a w rzeczywistości strukturą hierarchiczną (w prawdziwym sensie tego słowa): ład pochodzący ze świętego środka, egzystencja kontemplacyjna. Jezusowa wizja społeczeństwa kontrastowego, nie opierającego się na władzy, wskazuje na realizację tego wysokiego ideału na płaszczyźnie mikrokosmosu: to jest tam, gdzie ludzie się nawzajem witają i gdzie istnieje wciąż możliwość osobistej wymiany myśli. Jezus nazywa swoich uczniów wyraźnie przyjaciółmi, a nie sługami. Od tego czasu ludzie ciągle na nowo pracują nad hierarchicznymi strukturami ludzkiego współżycia, ufając, że istnieje coś, co ludzi bezpośrednio łączy, w gruncie rzeczy: Bóg jako moc w relacji.

Ad. 6 (Versöhnung)

In Betrachtungen des Gleichnisses vom verlorenen Sohn bzw. barmherzigen Vater (hier heißt es das „Gleichnis vom zurückkehrenden Sohn und entgegeneilenden Vater”) wird oft übersehen, dass nicht nur der Sohn aus der Fremde zu seinem Vater zurückkehrt, sondern der Vater aus dem Haus austritt und seinem Sohn entgegengeht. Beide bewegen sich versöhnend aufeinander zu. Eigentlicher Hinweis auf Gott ist die im Zwischen von Vater und Sohn zum Ausdruck kommende Dynamik. In einer Kurzerzählung hält ein Bäcker einen jähzornigen Vater davon ab, seinen Sohn zu erschlagen, indem er beiden ein Brot reicht. Selbst an den Vater-Sohn-Karikaturen von E.O. Plauen kann reflektiert werden, dass da etwas ist, das Beziehungen wieder heil werden lässt, im Grunde Gott als Macht in Beziehung.

Ad. 7 (Hierarchische Struktur)

In seiner vorstaatlichen Existenz kannte Israel keine politische Zentralgewalt. Unsichtbare, dennoch wirksame Mitte Israels war JHWH („da ist etwas für die Menschen da und wird immer für die Menschen da sein”). Israels Gesellschaftsstruktur war äußerlich eine akephal anarchische (vgl. die Forschungen zu segmentaren Gesellschaften), in Wirklichkeit eine hierarchische (im wahren Sinn des Wortes): eine Ordnung aus der heiligen Mitte, eine kontemplative Existenz. Jesu herrschaftsfreie Kontrastgesellschaft verweist auf die Realisierung dieses hohen Ideals auf der Ebene des Mikrokosmos: das ist dort, wo man einander grüßt, wo man noch persönlich austauschen kann. Jesus nennt seine Jünger ausdrücklich Freunde und nicht Knechte. Seitdem arbeiten Menschen immer wieder an hierarchischen Strukturen des Zusammenlebens im Vertrauen darauf, dass da etwas ist, das Menschen unvermittelt zusammenhält, im Grunde auf: Gott als Macht in Beziehung.

Ad. 8 (pytania aktywujące)

Jezus pyta żołnierza uderzającego go w trakcie sądu, dlaczego on to robi. Wobec zamierzonego ukamienowania kobiety oskarżonej o cudzołóstwo Jezus pyta natomiast „Kto jest bez grzechu?” – „Co wy i ludzie o mnie myślicie?”, pyta Jezus swoich uczniów Sokrates natomiast zawsze konfrontował ludzi z pytaniem „Dlaczego?” Kto pyta, ten otwiera przestrzeń, ten inicjuje procesy myślenia i woli, ten motywuje do podejmowania decyzji. Kto pyta, nigdy niczego nie narzuca. Kto pyta, ten otwiera przestrzeń i tworzy wolną przestrzeń. W próżni tego pytania działa coś wyjaśniającego, a w gruncie rzeczy działa Bóg jako moc w relacji.

Ad. 9 (ekologia)

Dzieci w sposób najbardziej jeszcze pierwotny znają i realizują bliskość między człowiekiem a zwierzęciem jako stworzeniami Bożymi. Ich stosunek do zwierząt zazwyczaj jest w zadziwiający sposób bezpośredni. Współczesny ruch ochrony zwierząt i ich praw na nowo podkreśla wspólnotę człowieka i zwierzęcia. Podejściem w duchu teologii stworzenia jest przy tym teza, że zwierzę jako stworzenie Boże również ma duszę. Inne podejście, oparte na teologii relacji, opiera się na tym, że wspólnota człowieka i zwierzęcia bazuje na przestrzeni pomiędzy nimi, stworzonej przez Boga. W wizji Izajasza o pokoju ze zwierzętami natomiast symbolizuje się, że istnieje coś, co tworzy „szalom” również między człowiekiem a zwierzęciem, w gruncie rzeczy Bóg jako moc w relacji.

Ad. 10 (wspólnota opowieści):

Jezus mówi o Bogu i o Królestwie Bożym (hebr. „malkut”) zawsze w przypowieściach. Jezus nigdy go nie definiuje. Ten kto opowiada, włącza swoich słuchaczy do opowiadanego wydarzenia, rozbudza ich wyobraźnię, ale nie narzuca im szczegółów, wymaga interpretacji, nie narzucając jej jednak w sposób konkretny; prowokuje decyzję, ale jej nie uprzedza. Kontakt

Ad. 8 (Aktivierende Frage)

Jezus fragt den Soldaten, der ihn vor Gericht schlägt, warum er dies tue. Wer ohne Sünde sei, fragt Jesus angesichts einer bevorstehenden Steinigung einer des Ehebruchs angeklagten Frau. Was denkt ihr und die Menschen über mich, fragt Jesus seine Junger. Sokrates begegnete den Menschen immer wieder mit der „warum“-Frage. Wer fragt, der öffnet Räume, der initiiert Denk- und Willensbildungsprozesse, der motiviert zur Entscheidung. Wer fragt, gibt nicht vor. Wer fragt, reißt Räume auf, schafft Leerräume. Im Vakuum der Frage wirkt etwas, das erhellt, im Grunde wirkt Gott als Macht in Beziehung.

Ad. 9 (Ökologie)

Kinder wissen und realisieren die kreaturliche Nähe von Mensch und Tier noch am ursprünglichsten. Ihr Verhältnis zu Tieren ist in der Regel bemerkenswert unmittelbar. In der modernen Tierschutz- und Tierrechtsbewegung wird die Gemeinschaft von Mensch und Tier neu betont. Ein (schöpfungstheologischer) Ansatz dabei ist die Annahme, dass auch das Tier als Gottes Kreatur eine Seele habe. Ein anderer (beziehungstheologischer) Ansatz geht davon aus, dass die Gemeinschaft von Mensch und Tier in einem göttlich gewirkten Zwischen grundet. Im Bild des jesajanischen Tierfriedens symbolisiert sich, dass da etwas ist, das auch zwischen Mensch und Tier Schalom wirkt, im Grunde. Gott als Macht in Beziehung.

Ad. 10 (Erzählgemeinschaft)

Jezus erzählt von Gott und seiner malkut (Königsherrschaft) in Gleichnissen. Jezus definiert nicht. Wer erzählt, der bezieht seine Zuhörer und Zuhörerinnen in das Erzählgeschehen mit ein. der regt die Phantasie an, legt sie aber nicht im Detail fest, der fordert die Interpretation, gibt sie aber nicht konkret vor, der provoziert eine Entscheidung, greift ihr aber nicht vorweg. Jesu Umgang mit den Menschen ist ein

Jezusa z ludźmi jest narracyjny. W otwartym wydarzeniu opowiadania, w szerokiej przestrzeni rozumienia pomiędzy członkami wspólnoty opowieści (składającej się z narratora i słuchaczy) istnieje coś, co się przekazuje, w gruncie rzeczy Bóg jako moc w relacji

Ad. 11 (przewycięzanie wrogości)

Jezusowe żądanie miłości bliźniego a także do wroga oraz do związanej z nią rezygnacji ze stosowania przemocy niewątpliwie stanowi chrześcijańskie *proprium*. Każda akcja wolna od przemocy jako wyraz miłości do nieprzyjaciół – tak jak Jezusowa zachęta, by kochać również nieprzyjaciół – bazuje na przekonaniu, że istnieje coś, co pomaga przewyciężyć wrogość i z dawnych wrogów uczynić sobie przyjaciół, czyli w gruncie rzeczy na wierze i tym samym zaufaniu Bogu jako mocy w relacji

Ad. 12 (empatia)

„Czego pragniesz, abym ci uczynił?” – tak Jezus pyta niewidomego Bartymeusza. Jezus nie rości sobie wiedzy, co byłoby najlepsze dla poszukującego pomocy. Dopiero w międzyprzestrzeni łagodnej interakcji może funkcjonować konstruktywny potencjał, dopiero w ciągu empatycznej sympatii, w czuwającym akceptowaniu drugiego człowieka, takiego jakim jest, objawia się jakaś droga, otwiera się rozwiązanie, będzie możliwa jakaś spójna decyzja. Staje się tutaj jasne, że istnieje coś, co w warunkach wrażliwego pozostawiania drugiemu decyzji potrafi leczyć, w gruncie rzeczy Bóg jako moc w relacji.

Ad. 13 (wyzwolenie).

Na przykładzie exodusu ludu izraelskiego Pierwszy Testament opisuje prototyp wyzwolenia z niewoli. Az do dnia dzisiejszego exodus biblijny jest znakiem zbawienia, powodem nadziei oraz modelem dla wszystkich tych, którzy sami cierpią pod władzą innych ludzi i żyją

narrativer. Im offenen Erzähligeschehen, im weiten Verständnis-Zwischen einer Erzählgemeinschaft (bestehend aus Erzähler und Zuhörer/-innen) ist etwas, das sich mitteilt, im Grunde Gott als Macht in Beziehung

Ad. 11 (Entfernung)

Ein christliches *Proprium* ist zweifellos Jesu Aufforderung zur Nächsten- und Feindesliebe und zum damit zusammenhängenden Gewaltverzicht. Jede gewaltfreie Aktion als Ausdruck der Feindesliebe basiert – wie Jesu Aufforderung zur Feindesliebe – auf der Überzeugung, dass da etwas ist, das Feindschaft aufbrechen und aus Feinden Freunde machen hilft, im Grunde auf einem Glauben an und damit Vertrauen auf Gott als Macht in Beziehung

Ad. 12 (Empathie):

Was willst du, das ich dir tue, fragt Jesus den blinden Bartimäus. Jesus beansprucht nicht zu wissen, was das Beste für den Hilfesuchenden ist. Erst im Zwischen einer sanften Interaktion vermag ein konstruktives Potential zu greifen, erst im Zuge einer empathischen Zuneigung, im einfühlsamen Sein-Lassen der/des anderen offenbart sich ein Weg, wächst eine Lösung, eine stimmige Entscheidung zu. Hier wird deutlich, dass da etwas ist, das unter den Bedingungen eines einfühlsamen Freilassens heilt, im Grunde Gott als Macht in Beziehung.

Ad. 13 (Befreiung)

Mit dem Exodus des Volkes Israel beschreibt das Erste Testament den Prototyp der Befreiung aus der Sklaverei. Bis heute ist der biblische Exodus all jenen ein Heilszeichen und Anlass der Hoffnung sowie Modell, die selbst unter der Herrschaft von Menschen leiden und in der Sklaverei leben. Der biblisch tradierte Exodus wie alle Befreiungsbewegungen symbolisieren, dass da etwas ist, das zum aufrechten Gang verhilft und aus der Versklavung befreit, im Grunde: Gott als Macht in Beziehung.

w niewoli. Biblijna tradycja exodusu oraz wszystkie ruchy wyzwolenicze symbolizują, że istnieje coś, co pomaga chodzić z podniesioną głową i uwalnia ze zniewolenia, w gruncie rzeczy Bog jako moc w relacji.

8. Zakończenie

Wszystko płynie. Dlatego pewnego dnia na pewno również nie będzie już istnieć ani dydaktyka symboliczna ani korelacyjna, również nie w przedstawionej tu specyfikacji i kombinacji, jako korelacyjna dydaktyka symboliczna. Ponieważ każdy czas posiada swoje własne wyzwania i od tych co w nim żyją, wymaga nowych koncepcji działania, w przyszłości na pewno powstaną jeszcze nowe koncepcje dydaktyczne. Na razie jednak korelacyjna dydaktyka symboliczna opisuje, na przekór wszelkiej krytyce, sprostać wszystkim wymogom naszych czasów teologię i teopraksję religijnego uczenia się.

Nie mogliśmy tutaj rozwodzić się nad czymś, co jednak ma wzgl. będzie miało wielkie znaczenie dla obecnej, a także przyszłej pedagogiki religii, a mianowicie nad otwartością korelacyjnej dydaktyki symbolicznej na dialog międzykulturowy oraz międzyreligijny. Jeśli można połączyć aktualne doświadczenia z tradycjami pochodzącymi z Biblii, to wówczas będzie to możliwe również w przypadku tradycji pozabiblijnych, czyli takich, które są przekazywane w mitach i bajkach, oraz z takimi, które w różnorodnych naukach są podejmowane i reflektowane.

Juz w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku Detlev Dormeyer i Walter Wink opisali szanse interakcyjnej egzegezy Biblii.¹³ Korelacyjna dydaktyka symboliczna nasuwa myśl przypomnienia ówczesnych zamierzeń. Warto doprowadzić do wzajemnego dialogu między doświadczeniami bieżącymi i przekazanymi

8. Abschluss

Alles fließt. Deshalb wird es so eines Tages sicher auch nicht mehr die Symbol- und Korrelationsdidaktik, auch nicht in der hier vertretenen Spezifizierung und Kombination von Korrelativer Symboldidaktik, geben. Da jede Zeit ihre eigenen Herausforderungen bereithält und jenen, die in ihnen leben, neue Handlungskonzepte abverlangt, wird die Zukunft auch neue Didaktik-konzeptionen hervorbringen. Vorerst durfte jedoch die Korrelative Symboldidaktik, jeder Kritik zum Trotz, eine allen Forderungen dieser Zeit entsprechende Theologie und Theopraxis religiösen Lernens beschreiben.

Was hier nicht ausgeführt werden konnte, aber von großer Bedeutung für die gegenwertige und zukünftige Religionspädagogik ist bzw. sein wird, ist die Offenheit der Korrelativen Symboldidaktik für den interkulturellen wie interreligiösen Dialog. Wenn sich aktuelle und biblisch tradierte Erfahrungen vernetzen lassen, dann auch mit außerbiblischen, mit solchen, die durch Mythen und Märchen weitergegeben, und solchen, die in den verschiedenen Wissenschaften aufgegriffen und reflektiert werden.

Schon in den siebziger Jahren des zurückliegenden Jahrhunderts haben Detlev Dormeyer und Walter Wink die Chancen einer interaktionalen Bibelauslegung beschrieben.¹¹ Korrelative Symboldidaktik legt nahe, die damaligen Versuche zu erinnern. Aktuelle wie tradierte Erfahrungen verdienen es, miteinander ins Gespräch gebracht und auf wissenschaftlich anspruchsvolle Weise *interaktional* aufgewertet zu werden. Die Korrelative Symboldidaktik bietet dazu den bisher unubertroffenen Rahmen.

przez tradycję i dowartościować je na sposób interakcyjny w zgodzie z wymogami nauki. Korelacyjna dydaktyka symboliczna dostarcza temu ram jak dotąd nie prześcigniętych

■ PRZYPISY

¹ Por TRAUTMANN, FRANZ *Religionsunterricht im Wandel Eine Arbeitshilfe zu seiner konzeptionellen Entwicklung (Nauczenie religii w przemianie Pomoc robocza dla jego rozwoju koncepcyjnego)*, Essen 1990, JENDORFF, BERNHARD *Die Zeit der Wende Katholische Religionspädagogik 1968-1974 (Czas zmiany Katolicka pedagogika religii 1968-1974)*, w Kurz, Wolfram / Lächele, Rainer / Schmalenberg, Gerhard (red.) *Krisen und Umbrüche in der Geschichte des Christentums (Kryzysy i przełomy w historii chrześcijaństwa)*, Gießen 1994, s. 313-342

² Na temat dydaktyki korelacyjnej por ENGLERT, RUDOLF *Korrelationsdidaktik Bilanz und Perspektiven (Korelacja [Dydaktyka korelacyjna] Bilans i perspektywy)*, „Religionspädagogische Beiträge” 38/1996, s. 3-18, SCHILLEBEECKX, EDWARD *Erfahrung und Glaube (Doświadczenie i wiara)*, w Böckle, Franz / Kaufmann, Franz-Xaver / Rahner, Karl / Welte, Bernhard (red.) *Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft (Wiara chrześcijańska w nowoczesnym społeczeństwie)*, T. 25, Freiburg i Br - Basel - Wien 1980, s. 73-116, Hilger, Georg *Korrelationsdidaktik (Dydaktyka korelacyjna)*, w Mette, Norbert / Rickers, Volkert (red.) *Lexikon der Religionspädagogik (Leksykon Pedagogiki Religii)* T. 1, Neukirchen-Vluyn 2001, s. 1106-1111 Na temat dydaktyki symbolicznej por Biehl, Peter *Symboldidaktik (Dydaktyka symboliczna)*, w Mette, Norbert / Rickers, Volkert (red.) *Lexikon der Religionspädagogik* T. 2, Neukirchen-Vluyn 2001, s. 2074-2079

³ Por BIEMER, GÜNTER *Zugang zum Glauben durch Korrelation von Offenbarung und Leben (Dochodzenie do wiary poprzez korelowanie objawienia i życia)*, „Diakonia” 17 (1986) s. 334-337, oraz BIEMER, GÜNTER *Dialog über Offenbarung und Erfahrung (Dialog na temat objawienia i doświadczenia)*, „Diakonia” 18 (1987) s. 414-422

⁴ Por materiały z konferencji HILGER, GEORG / REILLY, GEORGE (red.) *Religionsunterricht im Absichts? Das Spannungsfeld Jugend - Schule - Religion (Nauczenie religii na spalanej pozycji? Pole napięć pomiędzy młodzieżą, szkołą a religią)*, München 1993

⁵ Por również BAUDLER, GEORG *Korrelationsdidaktik Leben durch Glauben erschließen Theorie und Praxis der Korrelation von Glaubensüberlieferung und Lebenserfahrung auf der Grundlage von Symbolen und Sakramenten*

■ ANMERKUNGEN

¹ Vgl Trautmann, Franz, *Religionsunterricht im Wandel Eine Arbeitshilfe zu seiner konzeptionellen Entwicklung*, Essen 1990, Jendorff, Bernhard, *Die Zeit der Wende Katholische Religionspädagogik 1968-1974*, in Kurz, Wolfram / Lächele, Rainer / Schmalenberg, Gerhard (Hrsg.) *Krisen und Umbrüche in der Geschichte des Christentums*, Gießen 1994, 313-342

² Zur *Korrelationsdidaktik* vgl Englert, Rudolf *Korrelationsdidaktik Bilanz und Perspektiven*, in *Religionspädagogische Beiträge* 38/1996, 3-18, Schillebeeckx, Edward *Erfahrung und Glaube*, in Böckle, Franz / Kaufmann, Franz-Xaver / Rahner, Karl / Welte, Bernhard in *Verbindung mit Scherer, Robert (Hrsg.) Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft*, Teilband 25, Freiburg i Br - Basel - Wien 1980, 73-116, Hilger, Georg *Korrelationsdidaktik*, in Mette, Norbert / Rickers, Volkert (Hrsg.) *Lexikon der Religionspädagogik* Bd 1, Neukirchen-Vluyn 2001, 1106-1111 Zur *Symboldidaktik* vgl Biehl, Peter *Symboldidaktik*, in Mette, Norbert / Rickers, Volkert (Hrsg.) *Lexikon der Religionspädagogik* Bd 2, Neukirchen-Vluyn 2001, 2074-2079

³ Vgl Biemer, Günter *Zugang zum Glauben durch Korrelation von Offenbarung und Leben*, in *Diakonia* 17 (1986) 334-337, sowie Biemer, Günter *Dialog über Offenbarung und Erfahrung*, in *Diakonia* 18 (1987) 414-422

⁴ Vgl den Tagungsband Hilger, Georg / Reilly, George (Hrsg.) *Religionsunterricht im Absichts? Das Spannungsfeld Jugend - Schule - Religion*, München 1993

⁵ Vgl auch Baudler, Georg *Korrelationsdidaktik Leben durch Glauben erschließen Theorie und Praxis der Korrelation von Glaubensüberlieferung und Lebenserfahrung auf der Grundlage von Symbolen und Sakramenten*, Paderborn - München - Wien - Zürich 1984, 49 „Korrelationsdidaktik ist Symboldidaktik”

⁶ Vgl auch Zwergel, Herbert A. *Hermeneutik und Ideologiekritik in der Religionspädagogik*, in Ziebertz, Hans-Georg / Simon, Werner (Hrsg.) *Bilanz der Religionspädagogik*, Düsseldorf 1995, 10-27, 19

⁷ Vgl auch Schröder, Henning *Zwischen Wort und Zeichen Biblische Kriterien einer Symboldidaktik des Evangeliums*, in *Der evangelische Erzieher* 46 (1994) 9-15, 9, sowie Zilleßen, Dietrich *Abschied von der Symboldidaktik? Was die Symboldidaktik zu lernen gegeben hat*, in *Der evangelische Erzieher* 46 (1994) 31-39

⁸ Vgl Stroß, Annette M., „Postmoderne” als Thema des deutschen pädagogischen Diskurses Zur Rekonstruktion eines flüchtigen Phänomens, in Stroß, Annette M. / Thiel, Felicitas (Hrsg.) *Erziehungswissenschaft, Nachbardisziplinen und Öffentlichkeit Themenfelder und Themenrezeption der allgemeinen Pädagogik in den achtziger und neunziger Jahren*, Weinheim 1998.

(Dydaktyka korelacyjna *Wjaśnienie życia poprzez wiarę. Teoria i praktyka korelowania przekazu wiary i doświadczenia zwiowego na podstawie symboli i sakramentów*), Paderborn – München – Wien – Zürich 1984, s. 49 „Dydaktyka korelacyjna jest dydaktyką symboliczną”

⁶ Por SPIEGEL, EGON *Beziehung (Relacja)*, w Mette, Norbert / Rickers, Volkert (Red.): *Lexikon der Religionspädagogik (Leksykon Pedagogiki Religii)* T 1, Neukirchen-Vluyn 2001, s. 161-166

⁷ Vgl auch SCHROER, HENNING *Zwischen Wort und Zeichen. Biblische Kriterien einer Symboldidaktik des Evangeliums (Między słowem a znakiem Biblije kryteria symbolicznej dydaktyki Ewangelii)*, „Der evangelische Erzieher” 46 (1994) s. 9-15, tu s. 9, oraz ZILLEBEN, DIETRICH *Abschied von der Symboldidaktik? Was die Symboldidaktik zu lernen gegeben hat (Pozegnanie z dydaktyką symboliczną? Czego uczyła nas dydaktyka symboliczna)*, „Der evangelische Erzieher” 46 (1994) s. 31-39

⁸ Por STROß, ANNETTE M. „Postmoderne” als Thema des deutschen pädagogischen Diskurses. Zur Rekonstruktion eines flüchtigen Phänomens („Ponowoczesność jako temat niemieckiego dyskursu pedagogicznego. Rekonstrukcja ulotnego fenomenu”), w Stroß, Annette M / Thiel, Felicitas (red.) *Erziehungswissenschaft, Nachbardisziplinen und Öffentlichkeit. Themenfelder und Themenrezeption der allgemeinen Pädagogik in den achtziger und neunziger Jahren (Nauka o wychowaniu, dyscypliny pokrewne i życie publiczne. Pola tematyczne i recepcja tematów w pedagogice ogólnej lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych)*, Weinheim 1998

⁹ Por SPIEGEL, EGON *Beziehung (Relacja)*, w Mette, Norbert / Rickers, Volkert (Red.): *Lexikon der Religionspädagogik (Leksykon Pedagogiki Religii)* T 1, Neukirchen-Vluyn 2001, s. 161-166

¹⁰ Por KASPER, WALTER *Gott in der Geschichte (Bóg w historii)*, w Kutschki, Norbert (red.) *Gott heute. Fünfzehn Beiträge zur Gottesfrage (Bóg dzisiaj. Piętnaście artykułów na temat pytania o Boga)*, Mainz – München, wyd. 2. niezmiennione, 1967, s. 139-151, tu s. 139 „Gdybyśmy dzisiaj spytali jednego z autorów biblijnych, dlaczego on wierzy w Boga, to na pewno nie wskazałby na przyrodę i jej cudowny ład, również nie mówiłby o pierwotnej tęsknocie, która tkwi w każdym człowieku i która każe mu wyglądać jakiegoś absolutu, która każe mu pytać o zbawienie i nowe życie. To wszystko są zachodnie próby odpowiedzi na pytanie o Boga. Mężowie Pisma chcieli Boga poznać mniej w przyrodzie i w człowieku, znaleźli oni świadectwa Jego sprawczej obecności i mocy raczej w historii. Ich wiara w Boga opierała się na doświadczeniach historii i ich własnego życia. Bóg był dla nich Bogiem historii.”

⁹ Vgl Spiegel, Egon, *Beziehung*, in Mette, Norbert / Rickers, Volkert (Hrsg.) *Lexikon der Religionspädagogik* Bd 1, Neukirchen-Vluyn 2001, 161-166

¹⁰ Vgl Kasper, Walter, *Gott in der Geschichte*, in Kutschki, Norbert (Hrsg.) *Gott heute. Fünfzehn Beiträge zur Gottesfrage*, Mainz u. München 2., unveränderte Aufl. 1967, 139-151, 139 „Würden wir einen der biblischen Schriftsteller fragen, warum er an Gott glaube, so würde er sicher nicht auf die Natur und ihre wunderbare Ordnung verweisen, er würde auch nicht von der Urschöpfung sprechen, die in jedem Menschen steckt und die ihn Ausschau halten läßt nach einem Absoluten, die ihn fragen läßt nach Erlösung und neuem Leben. Das sind abendländische Versuche, die Gottesfrage zu beantworten. Die Männer der Schrift glaubten Gott weniger in der Natur und im Menschen zu erkennen, sie fanden die Zeugnisse seiner wirksamen Gegenwart und Macht in der Geschichte. Auf die Erfahrungen der Geschichte ihres Volkes und der Geschichte ihres eigenen Lebens war ihr Gottesglaube gegründet. Gott war ihnen der Gott der Geschichte.”

¹¹ Vgl Heyward, Carter *Und sie rührte sein Kleid an. Eine feministische Theologie der Beziehung*, Stuttgart 2. Aufl. 1987

¹² Vgl Dormeyer, Detlev: *Die Bibel antwortet. Einführung in die interaktionale Bibelauslegung*, München – Göttingen 1978. Vgl auch WINK, WALTER *Bibelauslegung als Interaktion. Über die Grenzen historisch-kritischer Methode*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1976

Egon Spiegel

Prof. Dr. theol. habil., Dipl. theol., Dipl. pol. – geb. 1952. Seit 2000 Inhaber des Lehrstuhls für Praktische Theologie, Religionspädagogik und Pastoraltheologie am Institut für Katholische Theologie, Hochschule Vechta.

¹¹ Prof. HEYWARD, CARTER: „Und sie rührte sein Kleid an“. *Eine feministische Theologie der Beziehung* („I do tknęła ona Jego szaty“. *Feministyczna teologia relacji*), Stuttgart, wyd. 2., 1987.

¹² Prof. DORMEYER, DETLEV: *Die Bibel antwortet. Einführung in die interaktionale Bibelauslegung* (*Biblia opowiada: Wstęp do interakcyjnej egzegezy biblijnej*), München – Göttingen 1978. Prof. również WINK, WALTER: *Bibelauslegung als Interaktion. Über die Grenzen historisch-kritischer Methode* (*Egzegeza biblijna jako interakcja. O granicach metody historyczno-krytycznej*), Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1976.

Egon Spiegel

Prof. dr habil. – ur. 1952, dyplomy z teologii i z politologii. Kierownik Katedry Teologii Praktycznej; Pedagogiki Religii i Teologii Pastoralnej w Instytucie Teologii Katolickiej, Hochschule Vechta (od 2000).